

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE
GENİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIMI**

Serpil AKBULUT

DANIŞMAN

Doç. Dr. Ayşe İLKER

MANİSA

2005

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU**

Tez No:

Konu:

Üniv.Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: AKBULUT

Adı: Serpil

Tezin Türkçe adı: ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GENİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIMI

Tezin Yabancı adı: USAGE OF THE SIMPLE PRESENT TENSE SUFFIX IN OLD UIGHUR TEXT

Tezin yapıldığı

Üniversite: CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ **Enstitü:** SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Yılı:2005

Diğer kuruluşlar:

Tezin Türü: 1- Yüksek Lisans (X)
2- Doktora
3- Tıpta uzmanlık
4- Sanatta yeterlilik

Dili: Türkçe
Sayfa sayısı: 124
Referans sayısı: 102

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Doç. Dr.

Adı: Ayşe

Soyadı: İLKER

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe anahtar kelimeler:

- 1- Geniş zaman
- 2- Eski Türkçe
- 3- Türkçede zamanlar
- 4- Eski Uygur Türkçesi
- 5- Şimdiki Zaman

İngilizce anahtar kelimeler:

- 1- Simple Present Tense
- 2- Old Turkic
- 3- Tenses in Turkish
- 4- Old Uighur Turkic
- 5- Present Continuous Tense

Tarih:

İmza :

ÖZET

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesi'ne ait **Altun Yaruk, Maytrısimit, Kuanşı İm Pular ve Kalyânarkara ve Pâpamkara** adlı dört eserden yola çıkılarak, *-r, -Ar, -Ir, -Ur, -yUr, -mAz* biçimli geniş zaman ekleri incelenmiştir.

Buna göre Eski Uygur Türkçesinde sözü geçen eklerin, iki temel kullanımı vardır. Bu kullanımların birincisi, fiilin zamanını göstermek için, ikincisi ise zaman gösteren isim ve sıfatların oluşturulması içindir.

Geniş zaman eklerinin, *şimdiki zamanı* göstermek için kullanılması, Eski Uygur Türkçesine ait taradığımız eserlerin en belirgin özelliklerinden biridir. Bu eserlerde, geniş zaman ekleri, *gelecek* ve *geçmiş zaman* görünüşlerinde de kullanılmıştır.

Eski Uygur Türkçesindeki geniş zaman eklerinin fiillere bitişme usulleri, çalışmamızda, ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Buna göre geniş zaman ekleri, fiilin son hecesinin ünlü veya ünsüzle bitişine ve fiilin basit veya türemiş oluşuna göre seçilmektedir.

ABSTRACT

Simple present tense suffixes such as “-r, -Ar, -Ir, Ur, -yUr, -mAz” are studied in this work by exercising four works named as **Altun Yaruk**, **Maytrisimit**, **Kuanşı İm Pular** and **Kalyânâm-kara and Pâpâm-kara** which belong to Old Uighur Turkish.

In respect of that, there are two main uses in Old Uighur Turkish for aforementioned suffixes. First of them is to show the time of verb and the second one is to form names and adjectives which show time.

To use simple present tense suffixes for showing the time of *present continuous tense* is a prominent characteristic of works that we seek in Old Uighur Turkish. Simple present tense suffixes are also used as *future and past tense* forms in these works.

Juncture methods of simple present tense suffixes in Old Uighur Turkish are discussed particularly in our work. Considering to this, simple present tense suffixes are chosen as to the ending of verb with a vowel or consonant and to the being simple or derivated verb.

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum “**Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Geniş Zaman Ekinin Kullanımı**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2005

Serpil Akbulut

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / / tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü öğretim Yönetmeliği'nin 8. Maddesi gereğince Enstitümüz Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Programı öğrencisi **Serpil Akbulut**'un "**Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Geniş Zaman Ekinin Kullanımı**" Konulu tezi incelenmiş ve aday / / tarihinde saat ..... 'da/de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☐	<u>OY BİRLİĞİ</u>	☐
DÜZELTME yapılmasına	☐ *	<u>OY ÇOKLUĞU</u>	☐
RED edilmesine	☐ **	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

Evet   Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

ÖNSÖZ

Eski Uygur Türkçesi, Türk dilinin 6. - 10. yüzyılları arasındaki dönemini kapsamaktadır. Bu alan üzerinde şimdiye kadar gerek yurt dışında, gerekse yurt içinde birçok araştırma yapılmıştır. Bizim çalışmamızda; bu dönemdeki *-Ar, -Ur, -Ir, -r, -yUr* biçimli geniş zaman eklerinin kullanım alanları incelenmiştir. Bu konuyla ilgili bazı çalışmalar vardır. Ancak bunlar, makale ya da kitaplar içinde kalmış bölümler halindedir.

-Ar, -Ur, -Ir, -r, -yUr zaman eklerine, geleneksel bir adlandırmayla, *geniş zaman ekleri* denir. Ancak; Eski Uygur Türkçesinde, söz konusu eklerin işlev olarak *geniş zamanın* yanında, *şimdiki zaman* başta olmak üzere *gelecek zaman* ve *geçmiş zamanı* da karşıladığı bilinmektedir. Bu dönemde *şimdiki zaman* için ayrı bir ek olmayışı, geniş zaman ve *şimdiki zaman* arasındaki ayrımı daha da zorlaştırmaktadır. *-Ar, -Ur, -Ir, -r, -yUr* eklerinin, müstakil bir ekle gösterilmeyen *şimdiki zamanın* da aslî ekleri olduğu söylenebilir. Bu yakınlık, yalnızca Eski Uygur Türkçesi dönemi ile sınırlı kalmamış, günümüz Türk lehçelerinde de kendini göstermeye devam etmiştir. *-Ar, -Ur, -Ir, -r, -yUr* geniş zaman eklerinin, geçmişten günümüze doğru gelindiğinde *şimdiki zamandan* ziyade büyük ölçüde *gelecek zaman* görünüşüne yaklaşması dikkat çekicidir.

Çalışmamız, dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü oluşturan *Girişte*, Eski Uygur Türklerinin tarihi ve edebiyatı hakkında kısa bir özet yapılmış ve geniş zaman eklerinin genel olarak Türk lehçelerindeki durumu kısaca değerlendirilmiştir. Tahlil ve tespitlerin sunulduğu ikinci bölüm, *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Geniş Zaman Eklerinin Kullanımı* ana başlığı ile çalışmamızın esas kısmını oluşturur. Bu bölüm, geniş zaman eklerinin yapısal ve işlevsel olarak kullanımına göre iki kısma ayrılmıştır. Yapısal incelemede, eklerin gramatikal olarak kullanımları ele alınmış; işlevsel incelemede ise bu eklerin gösterdiği *zamanlar* üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölüm ise, elde ettiğimiz bulguların topluca sunulduğu *Sonuç* kısmıdır. Dördüncü ve son bölümde de, bu çalışma için faydalanılan kaynaklar sıralanmıştır.

Tez konumun belirlenmesinden itibaren sonuna kadar bana her aşamada sabırla yardım eden danışman hocam Doç. Dr. Ayşe İlker'e ve çalışmamın ilerlemesinde benden

fikirlerini ve desteğini esirgemeyen sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Ferhat Karabulut'a saygılarımı ve teőekkürlerimi sunarım.

Serpil Akbulut

Manisa – 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	VI
YÖNTEM.....	VI
1. GİRİŞ.....	1
1.1. ESKİ UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ VE EDEBİYATI.....	1
1.1.1. TARİH.....	1
1.1.1.1 744 Yılına Kadar Uygurlar.....	1
1.1.1.2. Orhun Uygur Devleti.....	1
1.1.1.3. Kansu Uygurları.....	3
1.1.1.4. Beşbalık Uygurları.....	3
1.1.2. EDEBİYAT.....	4
1.1.2.1. Yazıtlar.....	4
1.1.2.2. Maniheist Uygur Edebiyatı.....	7
1.1.2.3. Budist Uygur Edebiyatı.....	8
1.1.2.4. İnceleme İçin Taranan Eserler.....	12
1.1.2.4.1. Maytrisimit.....	12
1.1.2.4.2. Altun Yaruk.....	14
1.1.2.4.3. Kalyânamkara ve Pâpamkara Hikâyesi.....	17
1.1.2.4.4. Kuanşi im Pusar.....	17
1.2. TÜRK DİLİNDE GENİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIM ALANLARI	19
1.2.1. Tarihi Dönemler.....	19
1.2.1.1. Eski Türkçe.....	19
1.2.1.2. Karahanlı-Harezmi Türkçesi.....	19
1.2.1.3. Çağatay Türkçesi.....	19
1.2.1.4. Eski Anadolu Türkçesi.....	20
1.2.2. Çağdaş Dönemler.....	20
1.2.2.1. Azerbaycan Türkçesi.....	20
1.2.2.2. Türkmen Türkçesi.....	20
1.2.2.3. Özbek Türkçesi.....	20
1.2.2.4. Uygur Türkçesi.....	21
1.2.2.5. Kırgız Türkçesi.....	21
1.2.2.6. Kazak Türkçesi.....	21

1.2.2.7. Türkiye Türkçesi.....	21
2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI.....	23
2.1.YAPISAL OLARAK GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI.....	23
2.1.1. GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANILDIĞI BİTMİŞ FİİLLERİN YAPISI.....	25
2.1.1.1. Geniş Zaman Eklerinin Basit ve Türemiş Fiillerin Çekiminde Kullanılması..	25
2.1.1.1.1. Geniş Zaman Ekleriyle Yapılan Fiil Çekimlerinin Genel Yapısı.....	25
2.1.1.1.2. Geniş Zaman Eklerinin Fiillere Bitişmelerindeki Esaslar.....	31
2.1.1.1.2.1. Geniş Zaman Eklerinin Seçiminde Ünlü Uyumlarının Etkisi.....	31
2.1.1.1.2.2. Geniş Zaman Eklerinin Biçimlenmesinde Fiil Yapılarının Etkisi.....	32
2.1.1.2. Geniş Zaman Eklerinin Birleşik Fiillerin Çekiminde Kullanılması.....	52
2.1.1.2.1. İsimlerle Yapılan Birleşik Fiillerin (İsim+Fiil) Çekimi.....	52
2.1.1.2.1.1. “İsim + er-ür” Yapısındaki Çekimler.....	53
2.1.1.2.1.2. “İsim + tur-ur” Yapısındaki Çekimler.....	61
2.1.1.2.1.3. “İsim + bol-ur” Yapısındaki Çekimler.....	62
2.1.1.2.1.4. “İsim + kıl-ur” Yapısındaki Çekimler.....	64
2.1.1.2.2. Fiillerle Yapılan Birleşik Fiillerin (Fiil+Fiil) Çekimi.....	65
2.1.1.2.2.1. Geniş Zaman Eklerinin Asıl Fiile Eklendiği Birleşik Çekimler.....	66
2.1.1.2.2.1.1. Geniş Zaman Eklerinin Alışkanlık Fiillerinin Çekiminde Kullanılması..	66
2.1.1.2.2.1.1.1. -Ar erti.....	67
2.1.1.2.2.1.1.2. -Ar ermiş.....	70
2.1.1.2.2.1.1.3. -Ar erser.....	71
2.1.1.2.2.1.1.4. -Ar erür	73
2.1.1.2.2.1.1.5. -Ar boltı.....	73
2.1.1.2.2.1.1.6. -Ar bolur.....	74
2.1.1.2.2.2. Geniş Zaman Eklerinin Yardımcı Fiile Eklendiği Birleşik Çekimler.....	74
2.1.1.2.2.2.1. Geniş Zaman Eklerinin Karmaşık Fiillerin Çekimindeki Kullanımı	75
2.1.1.2.2.2.1.1. Öncelik Fiilleri.....	75
2.1.1.2.2.2.1.1. -mİş bolur	75
2.1.1.2.2.2.1.2. -mİş erür	76
2.1.1.2.2.2.1.2. Niyet Fiilleri.....	78
2.1.1.2.2.2.1.2.1. -tAçI/-dAçI erür.....	78
2.1.1.2.2.2.1.2.2. -tAçI/-dAçI bolur	79
2.1.1.2.2.2.1.2.3. -tAçI/-dAçI teginür.....	80

2.1.1.2.2.2.2. Geniş Zaman Eklerinin Tasvir Fiillerinin Çekimindeki Kullanımı	80
2.1.1.2.2.2.2.1.Yeterlik Fiilleri (-U/-gAll uyur).....	81
2.1.1.2.2.2.2.2.Tezlik Fiilleri (-A/U birür).....	84
2.1.1.2.2.2.2.3. Süreklilik Fiilleri (-A/U turur).....	84
2.1.1.2.2.2.2.4. (EF-U/-A) + (Tegin-ür) Yapısındaki Çekim.....	85
2.1.2. GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANILDIĞI BİTMEMİŞ FİİLLERİN YAPISI.....	87
2.1.2.1. Sıfat-Fiil Olarak Kullanılması.....	88
2.1.2.2. İsim-Fiil Olarak Kullanılması.....	90
2.1.2.2.1. Üçün İle Kullanımı.....	93
2.1.2.2.2. Teg İle Kullanımı.....	96
2.1.2.2.3. Osuglug İle Kullanımı.....	97
2.1.2.2.4. Erken İle Kullanımı.....	97
2.1.2.2.5. -kAn İle Kullanımı	99
2.1.2.2.6. Erki İle Kullanımı.....	100
2.2. İŞLEVSEL OLARAK GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI.....	102
2.2.1. Temel İşlevi İle Kullanılması.....	102
2.2.2. Görünüşleri.....	111
2.2.2.1. Şimdiki Zaman Görünüşünde Kullanımı.....	112
2.2.2.2. Gelecek Zaman Görünüşünde Kullanımı.....	115
2.2.2.3. Geçmiş Zaman Görünüşünde Kullanımı.....	118
3. SONUÇ.....	121
4. KAYNAKLAR.....	123

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
AKM	: Atatürk Kùltür Merkezi
AY	: Altun Yaruk
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi
Haz.	: Hazırlayan
Kal.Pa.	: Kalyânamkara ve Pâpamkara Hikâyesi
KB	: Kùltür Bakanlığı
Ku.İ.Pu.	: Kuanşı İm Pusar
M	: Maytrısimit
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TKA	: Tùrk Kùltùrü Araştırmaları
TKAE	: Tùrk Kùltùrünü Araştırma Enstitùsù
TDAV	: Tùrk Dũnyası Araştırmaları Vakfı
TDAY-B	: Tùrk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
TDK	: Tùrk Dil Kurumu
TTK	: Tùrk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

YÖNTEM

İnceleme için esas alınan Eski Uygur Türkçesi eserlerinin seçiminde, bir bütünlük oluşturabilmeleri için, birbirlerine yakın tarihlerde yazılmış olmalarına ve aynı kültür çevresinde bulunmalarına dikkat edilmiştir. Ayrıca bu dönemdeki önemli eserlerin metin neşirlerinin de büyük ölçüde tamamlanmış olması, seçimdeki etkili unsurlardandır.

İnceleme kısmında, eserlerden alınan örneklerin hem orijinali, hem de parantez içinde Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri konuldu. Örnek alınan cümlelerin asıl metindeki yerleri gösterildi. Verilen yer numaraları, eserlerin metin neşrine göre değişmektedir. Satır numaralarının verildiği eserlerde, satır numarası (örn. Ku.İ.Pu. 42); paragraf ve satır numaralarının birlikte verildiği eserlerde ise, önce paragraf, sonra satır numarası (örn. A.Y. 460/12; M.48/2 ...) verilmiştir. Bu rakamlardan önce, cümlelerin hangi esere ait olduğunu gösteren ve eserlerin baş harflerinden oluşan belirleyici kısaltmalar (örn.A.Y. “Altun Yaruk”; M. “Maytrısimit”...) yapıldı.

Her eserin metin neşrinde kullanılan çeviriyazı sistemi birbirinden farklı olduğu için, bu çeviriyazı işaretlerinin kaldırılması ile tezdeki metinlerde yazım bütünlüğü sağlandı.

Elde edilen bulguların tasnifinde, öncelikli olarak, geniş zaman eklerinin yapısal ve işlevsel kullanımı esas alındı. Geniş zaman eki olarak gösterilen *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin ifadesinde ise, uzun tekrarlardan kaçınmak maksadıyla, *-Ar* şeklinde bir kısaltmaya gidilmiştir. Yani *-Ar eki*, *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin hepsini birden karşılamaktadır.

1. GİRİŞ

1.1. ESKİ UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ VE EDEBİYATI

1.1.1. TARİH

1.1.1.1. 744 Yılına Kadar Uygurlar

Tarih boyunca değişik zamanlarda, değişik isimlerle anılan Uygur Türklerinin adının MÖ III. yüzyıldan beri bilinmekte olduğu ileri sürülür.¹ Tarihte ise ilk olarak Töles birliği içerisinde görülürler.²

627 yılında Göktürk Devleti zayıflamaya başladığında, Uygurların da içinde bulunduğu Sir Taduşların, Töles birliği içinde kuvvetli bir boy olduğu görülür. Bu birlikteki Uygurlar daha çok, Göktürlere karşı isyanlarıyla ön plana çıkarlar.³ Uygur birliğinin temelerinin atılması bu yıllarda, Pu-sa döneminde olur. Çin kaynakları Pu-sa hakkında şöyle der:

“Pu-sa cesaretli ve bilgili idi. Mükemmel planlar tanzim edebiliyordu. O düşmanla karşılaştığı her savaşta askerlerinin en önünde bulunuyordu. Az miktarda insanla başarı kazanabiliyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor; ava gidiyordu. Daima savaşta idi. Annesi Wu-lo-hun şikâyet ve davaları dinliyordu, kanunları bozmak isteyenleri uyarıyordu. Oymaklarda nizam yerinde idi Uygurların refahı Pu-sa devirine rastlar.”⁴

742 yılına gelindiğinde, Uygur, Karluk ve Basmil’lerin oluşturduğu birlik, o yıllarda giderek gücünü kaybetmekte olan Göktürlere saldırmış ve kağanları Kutlug’u öldürmüştür. Bunun sonucunda Basmillerin reisi Kağan olmuş ve Uygurlar, Doğu; Karluklar, Batı yabguluklarını almıştır. Kısa bir zaman sonra (745 yılında) bu birlik bozulmuş ve Uygurlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.⁵

1.1.1.2. Orhun Uygur Devleti

Bağımsızlığını kazanan Uygurların ilk kağanı Kutlug Bilge Kül’dür. Onun 747’de ölmesinden sonra yerine *Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan* unvanlı Bayan Çor geçmiştir. Bayan Çor’un kağanlığı zamanında devlet gelişmiş, genişlemiş ve etrafındaki boylara,

1 Erkin Alptekin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978, s.11.

2 Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, AKM Yay., Ankara, 1997, s.14.

3 Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, Genel Türk Tarihi, C:1, Ankara, 2002, s.713.

4 Saadettin Gömeç, a.g.e, s.15-16.

5 Ahmet Taşağıl, a.g.m., s.713.

üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Bayan Çor 759 yılında öldüğü zaman, tahtı, oğlu Böğü'ye geçti. Böğü Kağan devrinin en önemli olaylarından biri, onun, Çin'e yaptığı bir seferde Mani rahipleri ile tanışmasıdır. Ahmet Taşağıl Mani dininin kabul ediliş sebepleri ile ilgili olarak şunları söyler:

“Böğü Kağan, Maniheizm'i kendi halkına kabul ettiren bir hükümdar (Orta ve Doğu Asya'da başka yok) olarak göze çarpmaktadır. Fakat onun bu dine neden sempati duyduğu anlaşılamamaktadır. Lo-yang'ın asi An Lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasımı'ndan 763 Şubatına kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri, etrafi yağmalamışlardır. Bu sırada Manici rahiplerle tanışan Böğü onları Karabalgasun'a dönerken yanında götürmüştür. Götürülen dört rahibin en ünlüsü Juei-hsi (nüfuz edici ve kar ve sükûnet) adlı biri idi. Karabalgasun'da Uygur devlet adamları arasında bu dinin kabulü hakkında uzun tartışmalar meydana geldi. Kabulüne karşı çıkan devlet adamlarını adı geçen rahip ikna ederek susturmuştu. Daha sonra kağan halkı onarlı gruplara böldü ve her grubun başına birini getirerek geri kalan dokuzunun eğitimini verdi. Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü en büyük rakip her an Uygurlar için tehlikeli olabilirdi. Ama esas neden Böğü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı öğrenmesini istemesidir. Dolayısıyla halk zenginleşecek, kuvvetli Budist Çin'in etkisi yerine zayıf Türkistan şehir devletçiklerinin etkisinde kalacaktı. Üstelik tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden sonra Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler geldi. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti arttı. Bu arada Böğü Kağan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768'de Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için T'ang imparatoru emir vermek zorunda kalır.”⁶

779 yılında, Çin'de imparator değişmiş ve yeni imparator da henüz otoriteyi tam kuramamıştır. Bunu fırsat bilerek, Uygur Kağanlığına mensup halklardan olan Soğdlular Böğü Kağan'ı, Çin'e karşı büyük bir sefere ikna ettiler. Ancak Vezir Tun Baga Tarkan, büyük bir devlet olan Çin'e karşı bir zafer kazanmanın zor olacağını, kazanılsa bile orada tutunmanın kolay olmayacağını düşünerek, kağana engel olmaya çalıştı. Tun Baga Tarkan onu, bu fikrinden vazgeçiremeyince de, Kağan'ı, yakınlarını ve isyanı teşvik edenleri öldürdü. Yerine kağan olarak kendisi geçti.⁷ Bu suretle Uygurların kağanlık sülalesi de

6 Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, Genel Türk Tarihi, C:1, Ankara 2002, s.716-717.

7 Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, Genel Türk Tarihi, C:2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.18.

değişmiştir. *Alp Kutlug Bilge* unvanlı Tun Baga Tarkan devri, Uygur Kağanlığı'nın parlak devirlerinden biridir.

820'li yıllardan sonra Uygur Kağanlığı zayıflamaya başlamıştır. 839 yılında, geçirilen ağır kış mevsiminin etkisiyle birçok hayvan sürüsünün telef olması, bunun ardından, ekonomik sorunların ortaya çıkması sonucunda 840 yılında maruz kalınan Kırgız saldırılarına dayanamamış ve dört bir yana dağılmışlardır.⁸

1.1.1.3. Kansu Uygurları

840 yılındaki Kırgız yenilgisinden sonra kaçan Uygurların bir kısmı Kansu bölgesine giderek orada Kansu Uygur Devletini kurmuştur.

Kansu Uygurları, merkezi Tun-huang'da bulunan Çin ordusuna bağlı hareket ediyordu. Ancak bu ordunun kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, 4 vilayetten oluşan otonom bir devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlara baskı yapmaya ve bölge ticaretini ele geçirmeye kalkınca Uygurlar, 911 yılında Tun-huang'ı ele geçirmiştir.⁹

Kansu Uygurları 940 yılında Hitayların, 1028 yılında Tangutların, 1226 yılında Moğolların hâkimiyetine girdi. Günümüzde hâlâ Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını devam ettirmektedirler.

1.1.1.4. Beşbalık Uygurları

840 yılında Kırgızlardan kaçan Uygurların bir kısmı da batıda, Turfan, Kaşgar, Hoço tarafına yerleştiler. Kaynaklarda, Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları gibi değişik adlarla da anılırlar. Onların bu isimleri aynı zamanda yaşadıkları bölgeleri göstermektedir. Hem ipek yolu üzerinde olmaları, hem de doğal kaynaklara sahip olmaları sayesinde kısa sürede zenginleştiler.

911 yılında Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı almalarıyla, Çin'den koparak tamamen bağımsız oldular.

Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık, Kuca gibi şehirlerde, sanat, edebiyat ve ticarete çok ilerlediler. Güzel sanat eserleri ortaya koydular.

---

8 Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", Genel Türk Tarihi, C:2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.720.

9 Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.m., s.31.

Önceleri Manihaist olan Beşbalık Uygurları arasında, sonraları Budizm geniş ölçüde kabul görmüştür. Devam eden yıllarda ise kısmen Nesturî Hristiyanlığı ve İslamiyet yayılmaya başlamıştır.¹⁰

Turfan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a, 1368 yılında ise Moğol idaresine bağlanmıştır. Bugün de Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesi olarak yaşamaktadır.¹¹

1.1.2. EDEBİYAT

1.1.2.1. Yazıtlar

Eski Uygur Türklerinin yazılı edebiyatı, taşlar ve kayalar üzerine yazılmış metinlerle başlar. Göktürklerin *bengü taş*, *bitig* dediği yazıtlara, Uygurlar, *bing yıllık tümen künlük bitig* adını vermiştir. Göktürk yazıtlarındaki uzun cümleli ve mecazlı anlatımlara karşın, Uygur yazıtlarındaki cümleler daha kısa, mecazlı ifadeler daha azdır.¹²

Taryat (Terhin) Yazıtı: Üç parça halindeki Taryat (Terhin) yazıtının bir parçası, 1957 yılında Moğol arkeoloğu Ts. Dorjsuren tarafından Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arkhangay aймаğının Taryat bölgesinde toprağa çakılı olarak bulunmuştur. Kh. Lubsanbal, M. Şinekhüü, B. Bazilkan ve S. G. Klyaştomıy'dan oluşan Moğol-Sovyet bilimsel heyeti yazıtın bulunduğu yerde kazılar yapmış ve 1969 yılında yazıtın taş kaplumbağa şeklindeki kaidesini ortaya çıkarmışlardır. 1970 yılında, yine aynı yerde kazılara devam eden N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov, kitabenin diğer iki parçasını da bulmuştur.¹³

Taryat yazıtı, 753 yılında, Uygur devletinin ikinci hükümdarı Moyun Çor tarafından diktirilmiştir. Üç parçadan oluşan olan bu anıtta, runik harflerle yazılmış toplam 30 satır vardır. Bu otuz satırda, Uygur Kağanlığının kuruluşundan yazıtın dikilişine kadar olan olaylar özetlenmektedir. Askeri başarıları da yer verilmiştir.

Şine-Usu Yazıtı: 1909 yılında Ramstedt tarafından Kuzey Moğolistan'daki Şine-Usu Gölü yakınlarında bulunmuştur. Toplam 51 satırdan oluşan bu yazıt runik harflerle yazılmıştır. Bazı yerleri oldukça yıpranmış ve silinmiştir. Uygur devletinin ikinci kağanı Moyun Çor'un ölümünden sonra onun adına dikilmiştir. 760 yılında dikildiği tahmin edilen

10 Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", Genel Türk Tarihi, C:1, Ankara 2002, s.721.

11 Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Genel Türk Tarihi, C:2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.33.

12 Semih Tezcan, "Uygur Edebiyatı", Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.127.

13 Talat Tekin, "Taryat (Terhin) Kitabesi", TTK Belleten XLVI/184, (Ekim 1982) s.795-838.

yazıtta, Uygur kağanlığının kuruluş dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir. Taryat yazıtının dikilişinden de bahseder.¹⁴

Kara Balgasun Yazıtı: Eski Uygur kağanlığının merkezlerinden olan Kara Balgasun (=Karakorum) yakınlarında, insan eliyle kasıtlı olarak parçalanmış durumda olan yazıtın iki parçasını 1889'da N. M. Yadrintsev, diğer parçalarını ise 1890'da A. Heikel ve 1981'de Radloff bulmuştur.¹⁵ Bu yazıt, Türkçe, Çince ve Soğdca olmak üzere üç dilde yazılmıştır.

Yazıttaki Türkçe metnin başlığı dışında diğer kısımlar okunamayacak kadar silinmiştir. Okunabilen Türkçe metinlerden, yazıtın 808-821 yılları arasında tahtta olan dokuzuncu Uygur kağanı (*ay tengride kut bulmuş alp bilge tengri uygur kagan*) adına dikildiği anlaşılmaktadır. 825 yılında dikildiği tahmin edilmektedir.

Çince ve Soğdca metin, Türkçe metinden daha iyi durumdadır. Bu yazıtta, Uygur tarihi ile ilgili verilen bilgilerden özellikle Mani dininin kabulüne ilişkin bölüm önemlidir.

Gürbelcin Yazıtı: Hugunu-Han Dağında Gürbelcin Bölgesinde bulunmuş olan bu yazıtta, bir kaya üzerine runik harflerle alt alta üç kez "*tengri kulu bitidim*" cümlesi yazılıdır. Bunu, Manihaist bir Uygur'un yazdığı sanılmaktadır. Satırların en üstünde damga olarak nitelendirilebilecek bir şekil vardır.

Suci Yazıtı: Bu yazıtı Ramstedt 1900 yılında Urga'dan Handu-Wang manastırına giderken bulmuştur. Kuzey Moğolistan'da Dolon-Huduk civarındaki Sucin-dava'da bulunan yazıt, 11 satırdan ibarettir.¹⁶ "Ramstedt'in Uygur yazıtı olarak kabul ettiği *Süci* yazıtının bir Kırgız beyi tarafından Uygur kağanlığının son bulmasından sonra dikilmiş olması ihtimali daha güçlüdür."¹⁷

Somon-Tes, Somon Sevrey: Yeni bulunmuş yazıtlardandır. Somon Tes 1 satır, Somon Sevrey ise 7 satırdan oluşmaktadır. Böğü Kağan'ın 762'de Çin'e yaptığı sefer anlatılır.¹⁸

Tes Yazıtı: Bu da yeni bulunmuş bir yazıttır. 757 yılında Moyun Çor tarafından diktirilmiştir. Yazıtta Uygurların da atalarından bahsedilir.

---

14 Semih Tezcan, "Uygur Edebiyatı", Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.126.

15 Semih Tezcan, a.g.m., s.126.

16 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, TDK Yay., Ankara 1994, s.155.

17 Semih Tezcan, a.g.m., s.127.

18 Ahmet Bican Ercilasun, "Uygur Edebiyatı", Büyük Türk Klasikleri, C:1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, s.61.

Uygur edebiyatının en parlak dönemi, 840 yılından sonra Uygurların Turfan ve Kansu bölgelerine yerleşmeleriyle başlar. Burada, Maniheizm, Hristiyanlık ve Budizm etrafında çeşitli alfabeler¹⁹ kullanarak zengin bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Bu edebiyatın ürünleri, 19. - 20. yüzyıllarda Doğu Türkistan ve Çin’de yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılmış ve Avrupa ve Asya’daki çeşitli müze ve kütüphanelere götürülmüştür.²⁰

Yüzlerce yıl toprak altında kalan Uygur yazmaların çoğu, yıpranmış ve yırtılmış durumda olan dağınık parçalardan ibarettir. Ancak pek azı korunabilmiştir. Bu yazmalar, bugün şu merkezlerde bulunmaktadır:

Doğu Berlin’deki Demokratik Alman Cumhuriyeti Bilimler Akademisi (Prusya Bilimler Akademisi): En büyük koleksiyon 8000 kadar parça ile buradadır.

Batı Berlin’deki alman Devlet Kitaplığı (Staatsbibliothek)

Batı Berlin Hint Sanatı Müzesi

Leningrad Asya Müzesi

British Library (Londra)

Bibliothèque Nationale (Paris)

Musée Guimet (Paris)

Stockholm Etnografya Müzesi

Helsinki Üniversite Kitaplığı

Ryukoku Üniversitesi Kitaplığı (Kyoto) (Ayrıca; Japonya’daki bazı özel kitaplıklar)

Çin Milletler Akademisi

Sinkyang Müzesi (Urumçi)

İstanbul Üniversitesi Kitaplığı (Çok küçük ve yıpranmış 28 parça vardır)

Ankara Etnografya Müzesi (Budist bir metne ait olan 5 yaprak vardır)

1.1.2.2. Manihaist Uygur Edebiyatı

Manihaist çevrede oluşturulmuş Türkçe şiirler, eldeki İslam öncesi Türk şiirlerinin en eskileridir. Burkancı edebiyatta oluşturulan şiirler bundan sonra gelir. Çünkü, Uygurlar,

---

19 Uygurların kullandıkları alfabeler için *bkz.* Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Yay., İstanbul 1984; A. V. Gabain, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000; Semih Tezcan, “Uygur Alfabeti”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.121-126; Talat Tekin, Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Simurg Yay., Ankara 1997; Kayahan Erimer “Türk Alfabeleri”, Türk Ansiklopedisi, C:32, MEB, Ankara 1983, s.63-63-65; Kayahan Erimer, Eski Türkçe Göktürk ve Uygur Yazı Dili, TDK Yay., Ankara 1969; <http://www.proel.org/alfabetos.html>.

20 Ayrıntılı bilgi için *bkz.* Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, TKAE Yay., Ankara 1996.

Mani dinini, Doğu Türkistan'a gelmeden, Moğolistan'daki Uygur Devleti'nin üçüncü hükümdarı Böğü Kağan zamanında (759–779) kabul etmişlerdir. 840 yılında Doğu Türkistan'a göç edene kadar da bu din etrafında bir Manihaist edebiyat oluşmaya başlamıştır. Burada oluşturulan ürünler daha sonra göçle birlikte Doğu Türkistan'a getirilmiştir.²¹

Mani ve Uygur yazısı ile yazılmış eserlerin büyük bir kısmını tercümelemler oluşturur. Manzum Manihaist edebiyat ürünleri; üçü ilahi, ikisi övgü, biri ölüm, biri cehennem tasviri ve biri de aşk şiiri sayılabilecek eserlerle birlikte, toplam sekiz tanedir.

Manihaist şiirin nazım birimi genellikle dördlülüklerdir. En önemli özelliklerinden biri de mısra başı kafiyesidir. Şiirlerdeki ahengi sağlayan diğer unsurlar ise mısra içlerindeki tekrarlar ve rediflerdir. Bu tip şiirlerin en önemli şairi Aprın Çor Tigin'dir.

Eski Uygur Türkçesinde şiir ve şiir sanatı için çeşitli tabirler kullanılmıştır.²² Manihaist edebiyatta şiir için Sanskritçe *şlok* ve Türkçe *takşut* kelimeleri görülür. Bu iki kelime metinlerde çoğunlukla ikileme olarak *şlok takşut* şeklinde geçmektedir. Şiirlerdeki ahenk için de *küg* kelimesi kullanılmıştır. Soğdca Mani metinlerindeki *baş* ve *başık* tabirleri de 'ilahi'nin karşılığı olan kelimelerdir.

“Kitaba, yazıya, resme büyük önem veren Manihaistlerin küçük boyda, özenle yazılmış ve bazan renkli minyatürlerle süslenmiş zarif yazmaları vardır.”²³ Bu yazmalar, dualar, ilahiler, klasik metinler, dinbilgisi metinleri, tövbe duaları, öyküler ve değişik konularda küçük parçalardan oluşur.

Manihaist edebiyatın nesir türündeki ürünleri şunlardır:

İki yıldız nom, Maniheizm'in felsefesi ile ilgili bir eserdir. Bu eserin, Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan *Şabuhrgan*'ın tercümesi olduğu sanılmaktadır.²⁴

Günah çıkartarak tövbe etmek için yazılmış Manihaist metinler arasında en önemlisi ve en çok nüshası bulunanı *Huastuaniftir*. 20'den fazla nüshası olan eserde, önce dini bilgiler ve kurallar verilir ve bu kuralların çiğnenmesi halinde işlenecek günahlar sıralanır, ardından da bunlardan kurtulmak için yakarıшта bulunulur.

---

21 Talat Tekin, “İslâm Öncesi Türk Şiiri”, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S:409, Ocak 1986, s. 3-42.

22 Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, TTK Yay., Ankara 1991, s.XI-XX.

23 Semih Tezcan, “Uygur Edebiyatı”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.128.

24 Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK Yay., Ankara 1978, s.271-323.

Manihaist edebiyatta çeşitli ulusların hikâye ve masallarından çeviriler yapıldığı da görülür. Örneğin Eski Yunan edebiyatındaki Aisopos öyküleri Uygurcaya aktarılmıştır. Bunların Hıristiyan Süryaniler aracılığı ile Manihaistlere ulaştığı sanılmaktadır.

Manihaist edebiyatın nesir türündeki en önemli örneklerinden biri de Böğü Kağan'ın Mani dinine girişini anlatan metindir. Böğü Kağan'ın Mani rahipleriyle konuşmalarını, dine aykırı davranışlardan ötürü duyulan pişmanlık ve halkının bu dine bağlanması için Böğü'nün yaptığı teşebbüsler anlatılır.

Manihaist edebiyatın diğer eseri, runik harflerle yazılmış bir fal kitabı olan *Irk Bitig*'dir. 65 paragraftan meydana gelen bu eserde, her fal rakamlarla numaralandırılmıştır. Adetleri, inanışları, günlük dilin kelimelerini ve bazı masal unsurlarını da içermesi, *Irk Bitig*'in önemli özelliklerindedir.

Bunların dışında manastır yönetmeliğinin anlatıldığı bir metin bulunmaktadır. Bu metinde, manastırdaki belirli işlerin belirli kişiler tarafından yönetilmesi gerektiğinden, ne kadar malın satın alınacağından ve satın alınan malların nasıl kullanılacağından vs. bahsedilmektedir. Böylece metinden, Manihaist manastırlarının bahçeleri ve hayvanlarıyla bağımsız ekonomik birlikler oluşturduğu anlaşılmaktadır.²⁵

1.1.2.3. Budist Uygur Edebiyatı

Uygurlar arasında rağbet gören din Budizm olduğu için Budist Uygur edebiyatı, Manihaist Uygur edebiyatından daha çok gelişmiştir. Bugüne kadar gelen eserler arasında da Budist metinleri sayıca diğerlerinden fazladır. Bu edebiyatın ürünleri arasında hem yazma, hem de basma eserler vardır.

Budist Uygurlardan kalma manzum eserlerin çoğu dini içerikli olup, Budizmi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Bu eserler, çoğunlukla orijinaldir. Adları bilinen Budist Uygur şairleri şunlardır: *Kiki*, *Pratyaya Şiri*, *Çinaşiri*, *Çisuin Tutung*, *Asıg Tutung*, *An-tsang Hanlin Keyşi* ve *Şingsun Şila*.²⁶

Budist edebiyatta *şiiir* için kullanılan kelimeler *koşug*, *takşut*, *şlok* ve *padak*'tır. Büyük bir kısmı dörtlüklerle yazılan şiiirlerde en önemli ahenk unsuru mısra başı kafiyesidir.

Bu edebiyatta, mensur eserler içerisinde de manzum parçalara rastlanır. Altun Yaruk bu bakımdan zengin bir eserdir.

25 Semih Tezcan, "En Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK Yay., Ankara 1978, 271-323.

26 Talat Tekin, "İslâm Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S:409, Ocak 1986, s.3-42

Budist edebiyatın mensur eserlerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1. Vinayalar
2. Sudurlar
3. Çatikler
4. Abidarmalar

1. Vinayalar: Manastırlarda yaşayan rahip ve rahibelerin hayatlarını düzenleyen kuralların anlatıldığı türdeki kitaplardır.

Karmavâcana: Manastır kıyafetlerinin nasıl kullanılacağını anlatır.

Pravâranâ: Bir rahibin yağmurlu bir mevsimde inzivaya çekilişini anlatır.

Vinayavibhanga: Manastır kurallarının anlatıldığı bir metindir.

2. Sudurlar: Bu türdeki kitaplarda Buda'nın ve Burkanların vaazları anlatılmakta ve bunların çeşitli yorumları yapılmaktadır.

Sudurların yapısı genel olarak şöyledir:²⁷

a. Burkanın vaazını toplayan meçhul şahsın kısa bir giriş notu: “Vaktiyle ben şöyle işittim: Bir gün Burkan filan yerde oturuyordu...”

b. Vaazın verildiği yer tasvir edilir: “İlahi Burkan bir korulukta (bazen ayrıntılı dekor tasviri yapılır) istiğraka dalmıştı. Etrafında müridleri bulunuyordu...”

c. Burkan vaaza başlamadan önce, üstada en yakın müridlerden biri bir soru ile söze başlar: “O zaman o topluluk içinde bulunan bodhisatva filanca yerinden doğruldu, elbisesinin sağ tarafından omuzunu açtı, yere diz çöktü ve Burkan'a şöyle bir soru sordu”

d. Böylece açılan konuşmayı, Burkan, “çok iyi, çok iyi, iyi ki sordun, zaten bugün ben bunu anlatacaktım, bunu daha önce başka bir yerde anlattım ama yine tekrar edeyim” şeklinde kısa bir cevapla konuşmasına devam eder.

e. Burkan, ya kısa bir dinî açıklama yapar, ya da konuyla ilgili bir çatik anlatır. Bölüm sonunda ise burkanın verdiği vaaz tartışılır; birisi anlayamadığı bir konuyu diğerine sorar veya Burkan'dan tekrar izah isterler. Böylece diğer konuya girilir.

Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sudur *Altun Yaruk*'tur.

Çince bir eserin kelimesi kelimesine çevirisi olan *Sekiz Yükme* Uygurlar arasında rağbet gören eserlerdendir. Burkancılığa ait inanışlar ve pratik bilgilerin yer aldığı bu

---

27 Şinasi Tekin, “Uygur Edebiyatının Meseleleri”, TKA II/1-2, Ankara 1965, s.26-67.

metnin zengin bir kelime hazinesi vardır.²⁸ Üzerinde en çok yayın yapılan Uygurca metinlerdendir.

İnsadi Sudur, rahiplerin birbirlerine günahlarını anlattıkları *pravana* töreninin ortaya çıkış sebepleri ve bu törenin gerekliliğinin anlatıldığı eserdir. Çince'den çevrildiği sanılmaktadır ama şimdiye kadar Çince aslı belirlenememiştir.²⁹

Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, Çince *Cibei daochang chanfa* adlı eserin bir bölümünün çevirisidir. Budizm öğretisinin önemli noktalarını, özellikle de günden kurtulma ile ilgili kısımlarını anlatan bir eserdir.³⁰ *Kuanşi İm Pusar* adlı metin de Budist Uygur edebiyatına ait sudurlardan biridir.

Diğer sutralar şunlardır:

Vimalakirtinirdeşa-sutra

Prajnaparamithrdaya-sutra

Sukhavativyuha

Agama-sutra

Amitabha-sutra

Vajracchedika-sutra

Amitayurdhyana-sutra

Dharani-sutra

Mahamayuri-sutra

Dişasvastika-sutra

3. Çatikler: Buda'nın çeşitli hayatlarını anlatan masallardır. Sudurlar içerisinde, anlatılan konularla ilgili örnekler verilir ve açıklamalar yapılırken çatiklere başvurulur.

Prens Kalyanamkara ve pâpamkara hikâyesi en meşhur çatiklerden biridir.

Altun Yaruk içerisinde pek çok çatik vardır. Bunlardan biri *Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi*'dir. Bu hikâyede, açlıktan ölmek üzere olan pars için, kendini ona yem olarak sunan şehzadenin hayatı anlatılmaktadır. Hikâyenin sonunda şehzadenin Buda olduğu anlaşılır.

Dantipali Bey hikâyesinde ise emrindeki geyikleri kurtarmak için kendini feda eden geyikler beyinin hayatı anlatılır.

Toharcadan Türkçeye çevrilen *Çaştani Bey* hikâyesindeki konu, Çaştani adlı bir beyin, ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve bela getiren şeytanlarla mücadelesidir.

Toharcadan çevrilen diğer bir eser de *Maytırsimit*'tir.

28 Saadet Çağatay, "Sekiz Yükmek", Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1950, s.21-27.

29 Semih Tezcan, "Uygur Edebiyatı", Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.130.

30 A.g.m., s.130.

4. Abidarmalar: “Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. Kuru, ağır, sıkıcı bir ifadeye sahip olan abidarmalar, Türkçenin ilim ve felsefe dili olarak da kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini gözler önüne sermektedir.”³¹ *Abidarım Kınlıg Koşavarti Şastir* adlı abidarmanın *üç itigsizler* kısmı, Sema Barutçu Özönder tarafından yayınlanmıştır.³²

Yukarıdakilerden başka Singku Seli Tutung tarafından tercüme edilen *Hüen-Tsang Biyografisi* de Budist Uygur edebiyatının ürünleri arasındadır. Eser, Kuenstso adındaki Çinli bir rahibin Türkistan’a ve daha sonra Hindistan’a yaptığı seferi anlatılırken bir yandan o dönemdeki Türklerin hayatları hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla önemlidir.

---

31 Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 250.

32 Sema Barutçu Özönder, *Üç İtigsizler*, TDK Yay., Ankara 1998.

1.1.2.4. İnceleme İçin Taranan Eserler

1.1.2.4.1. Maytrisimit

Alman arkeologlar grubu tarafından 1902-1914 yılları arasında Doğu Türkistan'da yapılan çalışmalarda altı tane *Maytrisimit* nüshası bulunmuştur. Bu nüshaların ikisi Turfan Senggim'deki, üçü Murtuk'taki manastırlardan çıkarılmıştır. Diğerinin ise nereden çıkartıldığı bilinmemektedir. Bu kazılarda çıkarılan ve içinde Maytrisimit'in de bulunduğu birçok malzeme, İkinci Dünya Savaşı sırasında, 1943 yılında, savaşın sebep olacağı yıkımdan korunmak için aceleyle sandıklara doldurulmuş ve Orta ve Batı Almanya'nın çeşitli yerlerine gönderilmiştir. Ama bunlar yine de, bir hayli zarar görmüştür. Düzenli bir şekilde camlar içinde bulunan metinler birbirine karışmış, camlar kırılmış, bazıları da kaybolmuştur. Savaşın sonra bu malzeme Batı Almanya'daki Mainz İlimler Akademisine yerleştirilmiştir. Maytrisimit'in kaybolduğu sanılan parçaları bulunmuş ve yayınlanmıştır. Turfan'dan getirilen malzemeler arasındaki Maytrisimit üzerinde, savaşın önce A. V. Le Coq ve FWK Müller ile A. V. Gabain ve R. R. Arat çalışmıştır. Savaşın sonra da eser üzerinde çalışmalara devam eden Gabain tarafından, S. Hartman'ın önsözüyle Maytrisimit'i yayınlanmıştır³³ (*Maytrisimit I, II. Faksimile der alttürkischen Version eines werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule, herausgegeben von A.v.Gabain, mit einer Einleitung von H. Scheel, I-1957, 113 Levha Fr. Steiner Verlag, Weisbaden; II- A.v. Gabain, mit einem Geleitwort R. Hartmann, Berlin Akademie Verlag 1961, 114+227 Levha*).

Nisan 1959 tarihinde bir Uygur köylüsü olan Yahya Rehim tarafından Tengri Tagh, Bashtura köyünde Maytrisimit'in bir nüshası daha ortaya çıkarılır. Bu yedinci nüsha, taşla kapatılmış bir oyukta battaniyeye sarılmış halde bulunur. El yazması ve battaniye artık çürümeye başlamış bir haldedir. Uygur köylüsü, bu eseri, Qumul bölgesi kültür merkezi başkanına teslim etmiştir. Eser, şimdi, Uygur Urumçi müzesindedir. Qumul nüshası olarak bilinir.³⁴

Maytrı ile buluşma anlamına gelen ve gelecekteki Burkan Maytrı'nın bütün hayatını ve faaliyetlerini anlatan Maytrisimit'in değişik dillerde yazılmış metinleri de vardır. En eski asıl metnin miladi 3. yüzyılda Hindistan'da *Kanişka*'nın sarayında meydana getirildiği düşünülmektedir. Çinceye aktarılmış beş tane çevirisi vardır. Ancak bunların hiçbirisi

33 S. Çağatay, "Maitrisimit (I-II Tanıtma)", Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1978, s.93-96.

34 Dolkun Kamberi, "Ortaçağ Uygur Maitrisimit El Yazmasının Tarih ve Düzenlenmesine Yeni Bir Yaklaşım", V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, C:1, TDK Yay., Ankara 2004, s.1449-1502.

Uygurca metin kadar ayrıntılı değildir. Eserin, değişik başlıklarla yazılmış, Sanskrit, Tibet, Soğut ve Tohar dillerinde de değişik çevirileri vardır.

Uygurca metnin Senggim nüshası *Prajnâraksita* adlı biri tarafından (840-923 yılları arasındaki bir tarihte³⁵) Toharcadan Türkçeye çevrilmiştir. Toharcası da büyük ölçüde değiştirilerek Hintçeden aktarılmıştır. “Uygurca metnin çeviricisi, eserin diline bakılırsa, muhakkak Türk olmalıdır; *Prajnâraksita*, herhalde kendisinin rahip adıdır... çevirici Tarım bölgesinden olmayıp batı Türklerindedir; *İl-Balık*’ta doğmuştur.”³⁶

Budizm’in Hinayana mezhebine ait olan *Maytrisimit*, Uygurcada ve Çince yazılmış en büyük ve en uzun eserdir.³⁷ Bu eser, sahnede oynanmak için yazılmıştır. Biri *secde* (önsöz, giriş), 27’si *ülüş* olmak üzere toplam 28 bölümden oluşmuştur. Dolkun Kamberi aynı makalesinde, dramın kısa bir tanımını verdikten sonra şu dört unsur üzerine kurulduğunu söyler: Seyirci, oyuncu, temsilin yer ve zamanı, oyunun senaryosu. Makalesinin devamında da bütün bu unsurların *Maytrisimit*’te bulunduğu örnekleriyle kanıtlar.

Maytrisimit, dini bayramlarda bir piyes biçiminde temsil edilmekteydi. Böyle bir temsil, önceki yüzyıllarda Tibet’te görülmektedir: Güreşler yapılır, piyesler oynanır ve özellikle geceleri manastırlar, halka dini dramlar temsil ederlerdi. Bu gece için canlı ve plastik resimler hazırlanır, bunlar burkanın hayatını temsil ederdi. “Tibet’teki Budistlerin düzenledikleri bu eğlenceler herhalde geçmişte de aşağı yukarı aynı biçimde kutlanmıştır. *Maytrisimit*’in *körünç* olarak nitelendirilmesi, bunun temsilde büyük boyda resimlerin de gösterildiğine işaret olabilir.”³⁸

Maytrisimit hakkında yapılan çalışmaların bir kısmı:

A.V. Gabain, *Maytrisimit I* -1957, 113 Levha Fr. Steiner Verlag, Weisbaden; *II*-Berlin Akademie Verlag 1961, 114+227 Levha.

Çağatay, “*Maitrisimit*”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ank. Üni. DTCF Yay., Ankara 1978.

---

35 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II*, *Maytrisimit*, *Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma*, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâşıla tarikatine âit bir eserin Uygurcası) Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976, s.29-33.

36 A.g.e., s.30.

37 Dolkun Kamberi, “Ortaçağ Uygur *Maitrisimit* El Yazmasının Tarih ve Düzenlenmesine Yeni Bir Yaklaşım”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, 20-26 Eylül 2004, C:1, TDK Yay., Ankara 2004, s.1449-1502.

38 Şinasi Tekin, a.g.e., s.33.

Dolkun Kamberi, “Ortaçağ Uygur Maitrisimit El Yazmasının Tarih ve Düzenlenmesine Yeni Bir Yaklaşım”, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, C:1, TDK Yay., Ankara 2004, s.1449-1502.

FWK Müller, E. Sieg, *Maitrisimit und Tocharish*” SBAW 1916, s.395-417

Şinasi Tekin, Maytrisimit. Die alttürkische Version eines Werkes der buddhistischen, Vaibhâsika – Schule (tanıtma), TDAY-B 1958, s.319-322.

Şinasi Tekin, Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsıla tarikatine âit bir eserin Uygurcası) Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976.

1.1.2.4.2. Altun Yaruk

Tam adı *altun önglüg yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi* olan *Altun Yaruk*, Çince'den çevrilmiştir. Aslı Sankritçe olan eser, 8. yüzyılda Çinceye, 10. yüzyılda da Sıngu Seli Tutung tarafından Uygurcaya çevrilmiştir.

Mahayana Budizmine ait olan eserde, bu din ile ilgili Buda'nın konuşmaları anlatılır. 10 kitaptan oluşan eserde toplam 31 bölüm vardır. Her bölümde, Buda'ya sorulan soruyla konuya girilir. Buda, soruları açıklarken, arada konuyla ilgili hikâyeler de anlatır.

Eserin metnini ilk bulan Malov'tur. “Maloff 1909–1911 yıllarında Rusların ‘Orta Asyayı ve Şarkî Asyayı Öğrenme Komitesi’le beraber Şarkî Türkistan’da ve Çin’in Kansu vilâyetinde dil tetkiklerinde bulunduğu zaman ‘büyük miktarda’ eski Uygur metinleri buluyor. Bunları tetkik ettikten sonra *Suvarnaprabhâsa*’ya, yani *Altun Yaruk*’a ait olduğu meydana çıkıyor. Bu metinleri Malov Kansu vilâyetinin Su-cou şehri yakınında *Wun-fi-gu* yahut *Wun-şi-gu* adlı küçük bir köyün etrafında bulunan Buda abidelerinin mağaralarında buluyor. Malov 1910 senesinde 3 Mayıs’ta Sarı Uygurların senede iki defa yaptıkları ibadete iştirak ettiğini ve *Wun-şi-gu* etrafındaki dağlar arasında, böyle eski ve yeni yapılmış olan pek çok mağara abideleri bulunduğunu belirtmiştir... Malov bu yazmaları yeni abidede, Buda sureti altında -tertipsiz, lüzumsuz ve faydasız kâğıt parçaları halinde bulmuştur. İlk bulduğu yaprakların adedi 235’tir, sonradan aynı senenin sonbaharında Malov’un tanıdığı kimselerden, buna benzer yazıları bulup vermeleri ricası üzerine, onun ikinci gelişinde köyün muhtarı Çinli, 132 yaprak daha bulup vermiştir. Aynı senenin Aralık 12’sinde şehrin

valisi 30 yaprak vermiştir. Tetkik edildikten sonra bu üç kısımda bulunan yazmaların da aynı eserin, yani ‘*Altun Yaruk*’un metinleri olduğu anlaşılmıştır.”³⁹

Altun Yaruk’taki bölümlerde şunlar anlatılmaktadır:

I Tegzinç: 1. ve 2. bölümün başlığı düşmüştür.

II. Tegzinç

3. Bölüm: Hakikatten gelmişlerin üç vücudunu ayırt etmek

4. Bölüm: Rüyada altın davul görüp tövbe etmek

III. Tegzinç

5. Bölüm: Amel engelini söndürmek

IV. Tegzinç

6. Bölüm: Bütün temiz yerlerdeki dharani denen temel nomları ve duyma gönlünü anlatmak

V. Tegzinç

7. Bölüm: Nilüfer çiçeğine benzeterek övmek

8. Bölüm: Som altın dharaniyi anlatmak

9. Bölüm: Boşluğun aslını anlatmak

10. Bölüm: Boşluk köküne dayanarak duyulan arzuyu kandırmak

11. Bölüm: Dört maharaja tanrının, tanrı ve insan topluluğunu görmesi

VI. Tegzinç

12. Bölüm: Dört maharaja tanrının, yeryüzünü koruması

VII. Tegzinç

13. Bölüm: Bağlanmama denen dharaniyi anlatmak

14. Bölüm: Çıntamanı adlı dharaniyi anlatmak

15. Bölüm: Sarasvatı adlı tanrı kızının saygıyla eğilmesi

VIII. Tegzinç

16. Bölüm: Şırıkını adlı tanrı kızının saygıyla eğilmesi

17. Bölüm: Şırıkını adlı kut tanrısının eşinin mal ve mülkünü arttırması

18. Bölüm: Vasundarı adlı yer tanrıçasının saygıyla arz etmesi

19. Bölüm: Sançanaçavı adlı tanrılar savaşçısının saygıyla arz etmesi

20. Bölüm: Hükümdarların doğru kanununu söylemek

---

39 Saadet Çağatay, “Altun Yaruk”, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1978, s.15-29; Saadet Çağatay, Altun Yaruk’tan İki Parça, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1945, s.2.

IX. Tegzinç

- 21.Bölüm: Suçatı adlı hükümdarın sebebini anlatmak
- 22.Bölüm: Tanrılar ve şeytanların korunması
- 23.Bölüm: Bölüm düşmüş.
- 24.Bölüm: Bölüm başlığı düşmüş.
- 25.Bölüm: Udakanışandı adlı erkeğin işini anlatmak

X.Tegzinç

- 26.Bölüm: Bölüm başlığı düşmüş.
- 27.Bölüm: On yöndeki bodhisatvaların, tanrılar tanrısı Buda'yı övmesi
- 28.Bölüm: Somakıtu adlı bodhisatvanın, tanrılar tanrısı Buda'yı övmesi
- 29.Bölüm: Bodhi ağaç tanrısının, tanrılar tanrısı Buda'yı övmesi
- 30.Bölüm: Sarasvatı adlı tanrı kızının, tanrılar tanrısı Buda'yı övmesi
- 31.Bölüm: Bu sutra cevherini teslim etmek.

Altun Yaruk'un 4 nüshası vardır. Bunların üçü Berlin'de, biri Petersburg'dadır. Bu nüshaların hiçbiri tam değildir. Altun Yaruk'un Uygurca nüshası ile ilgili ilk defa Müller çalışmıştır. Berlin'deki Turfan yazmaları içinde büyük bir parçanın bu esere ait olduğunu tespit etmiş ve birkaç sayfayı Çince metin ile karşılaştırarak yaptığı tercümesini 1908 yılında yayınlamıştır. Bundan sonra Radloff ve Malov, Petersburg'daki nüshayı dökme harflerle bastırıp 1913'te yayınlamıştır.⁴⁰

Bu ilk yayınlardan başka Altun Yaruk ile ilgili daha pek çok yayın vardır. Bunların bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz:

Ceval Kaya, Uygurca Altun Yaruk, TDK Yay., Ankara 1994.

Juten Oda, Eski Uygurca Bir Vesikanın Budizimle İlgili Küçük Bir Parçası" TM, 19, 1980, 183–205.

Mehmet Ölmez, Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm) (Suvarṇaprabhâsasûtra), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara, Beytepe 1991.

Reşid Rahmeti Arat (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), "Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri, 'Altun Yaruk' ", Makaleler C:I, TKAE Yay., Ankara 1987, s. 410-418.

Reşid Rahmeti Arat (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), "Altun Yaruk'tan (386/5-390/15) ", Makaleler C: I, TKAE Yay., Ankara 1987, 404-409.

---

40 Reşid Rahmeti Arat, "Altun Yaruk", Makaleler C: I, TKAE Yay., Ankara 1987, s.411-418.

R. Finch, “Altun Yaruq (Berlin Mss.)”, Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları, Volume 17, Harvard Universty, 1993, s.189-197.

Saadet Çağatay, “Altun Yaruk”, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi DTCTF Yay., Ankara 1978, s. 15-29.

Saadet Çağatay, Altun Yaruk’tan İki Parça, Ankara Üniversitesi DTCTF Yay., Ankara 1945.

Ş. Tekin, “Altun Yaruk’un Çincesinin Almacaya Tercümesi Dolayısıyla”, TDAY-B 1959, s.293–309.

Ş. Tekin, “Uygur Bilgini Singku Seli Tutung’un Bilinmeyen Bir Çevirisi Üzerine”, TDAY-B 1965, Ankara 1989, s.29–33.

1.1.2.4.3. Kalyânamkara ve Pâpamkara Hikâyesi

1908 yılında Pelliot’un Orta Asya’ya yaptığı seferlerde elde ettiği yazmalar arasında ortaya çıkmıştır. Metin bugün Bibliotheque Nationale’dedir. 10. yüzyıla ait olan metnin ilk neşrini 1914’te Clement Huart yapmıştır. Daha sonra Pelliot tarafından aynı yıl daha iyi bir neşir yayınlanmıştır.

Aslı Sanskritçe olan hikâyenin Tibetçe ve Çince metinleri de vardır. Kalyânamkara ve pâpamkara adındaki iki kardeşin hikâyesi anlatılmaktadır. Bunların isimleri Uygurca metinde *edgü ögli ve ayıg ögli* şeklinde geçer.

Uygurca metin 20 yapraktan oluşan bir defter biçimindedir. Yaprakların eni 11, boyu 14 cm’dir. Sayfa kenarlarında pek çok yazı ve işaretler bulunmaktadır.⁴¹

Eser ile ilgili yayınlardan birkaçı şunlardır:

Semih Tezcan, James Russell HAMILTON: Le Conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouigoure Mission Paul Pelliot Documents conserves a la Bibliotheque Nationale III Manuscrits ouigours de Tounen-Houang. Editions Klincksieck Paris 1971. 204 s. (163-204. sayfalar tıpkıbasım) 40. (Tanıtma), TDAY-B-1977, Ankara 1978, s. 239-243.

Hüseyin Namık Orkun, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası, TDK Yay., İstanbul 1940.

James Russell Hamilton, (Türkçe çeviri: Vedat Köken), Dunhuang Mağarası’nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü, TDK Yay., Ankara 1998.

---

41 James Russell Hamilton (Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan), Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Simurg Yay., Ankara 1998, s.15.

James Russell Hamilton, (Türkçeye çevirenler: Ece Korkut – İsmet Birkan), Budacı İyi ve Kötü Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara, Simurg Yay., Ankara 1998.

1.1.2.4.4. Kuanşi İm Pular

Bu metin, “asıl dinin nilüfer çiçeği” adlı bir sudurun 25. bölümüdür. Aslı Sanskritçe olan bu metnin Uygurcaya ne zaman, nerede ve kim tarafından çevrildiğine dair kesin bir kayıt yoktur. Şinasi Tekin, bu tercümenin, iri, okunaklı, güzel bir yazı ile yazılmasını ve imlasının düzgün olmasını göz önünde bulundurarak, 13. yüzyıldan önce yazıldığını düşünmektedir.⁴²

Metnin konusu, Avalokiteşvara adındaki bodisatvanın, canlıların sıkışık anlarında onlara yardım etmesi ve Nirvana yolunu göstermesidir. Eser, triratna ile başlar, sonra, bodisatvanın Türkçe, Çince ve Hintçedeki adları sıralanır. “sıkıntıya düşen bir kimse Kuanşi im pular’ın adını anarsa, o kimse, sıkıntısından kurtulur; işte bu yüzden ona Kuanşi im pular derler”⁴³ şeklindeki açıklamalardan sonra Burkan’la bodisatva arasında konuşmalar başlar.

Eserin 4 nüshası vardır.

Petersburg’da bulunan birinci nüsha, 285 cm. boyunda ve 27 cm. genişliğinde bir kitap tomarı şeklindedir. Oldukça iri bir Uygur yazısı ile yazılmıştır. Bu tomardan başka, aynı metne ait olduğu anlaşılan 4 parça daha vardır. Bu nüsha W. Radloff tarafından dökme Uygur harfleri ve Almanca tercümesi ile yayınlanmıştır.

İkinci nüsha, Müller tarafından iki parça olarak yayınlanmıştır. Bu nüsha, metnin, 60 satırlık bir kısmını oluşturur.

Üçüncü nüsha, 103 cm. boyunda ve 30.5 cm. genişliğinde bir kitap tomarı şeklindedir. Küçük boydaki bir Uygur yazısı ile yazılmıştır. Metin, sağ ve sol taraflardan çerçeve içine alınmıştır.

Dördüncü nüsha, 17 cm boyunda ve 16 cm eninde bir kitap tomarıdır. İri bir Uygur yazısı kullanılmıştır.⁴⁴

Şinasi Tekin bu metni yayınlamıştır:

42 Şinasi Tekin, Uygurca Metinler 1 - Kuanşi İm Pular, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1960, s.4.

43 Şinasi Tekin, a.g.e., s.6.

44Şinasi Tekin, Uygurca Metinler:1 Kuanşi İm Pular (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñdarika-sûtra), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1960 s.7-8.

Şinasi Tekin, Uygurca Metinler:1 Kuanşı İm Pular (Ses İŖiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñdarika-sŭtra), Atatŭrk Őniversitesi Yay., Erzurum 1960.

1.2. TÜRK DİLİNDE GENİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIM ALANLARI

-r, -Ar, -Ir, -Ur, -yUr ekleri Türkçenin her döneminde ve her grubunda esas olarak geniş zaman fonksiyonu için kullanılmaktadır. Orhun, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Eski Anadolu Türkçeleri ve günümüz Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız Türkçeleri ile Türkiye Türkçesinde, bazı yapı değişiklikleri de olsa, bu ek, geniş zaman ekidir. Ama yine de her dönem ve lehçede geniş zaman işlevinin yanında şimdiki zaman ve gelecek zaman görünüşleri yaygındır. Aşağıda, Türkçenin bu dönem ve lehçelerinde söz konusu eklerin, zaman eki olarak kullanımı özetlenmiştir.

1.2.1. Tarihi Dönemler

1.2.1.1. Eski Türkçe: Geniş zaman eki, Orhun ve Uygur Türkçeleri döneminde hem geniş zaman, hem de şimdiki zaman eki olarak kullanılmıştır. Bilindiği gibi bu dönemde şimdiki zaman için özel bir ek yoktur. Şimdi'nin ifadesi de geniş zaman ekiyle sağlanmaktadır.⁴⁵ Metinlerde bu iki zamanı birbirinden ayırmak çoğu kez zordur. Bu konuda cümle içindeki bazı zarflar ya da cümlenin metin içerisindeki anlamı bize yardımcı olmaktadır. **Şimdiki zaman**'dan başka **gelecek zaman** da ifade eder.⁴⁶

1.2.1.2. Karahanlı - Harezmi Türkçesi: Bu ekler, Karahanlı ve Harezmi Türkçeleri döneminde de hem geniş, hem de şimdiki zaman ifadesi için kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde olduğu gibi bazen de gelecek zaman ifadesini üstlenmişlerdir.⁴⁷

1.2.1.3. Çağatay Türkçesi: Genel gerçeklerden bahsederken kullanılan -Ar eki, şimdiki olan olaylar için de kullanılmaktadır: “*emdi bilmes men, kim ol sultanumnung hali nedür* (şimdi o sultanın hali nasıldır, bilmiyorum)”, “*mundın korkaram, mening nasihatımı eşitmegey* (benim nasihatımı dinlemeyeceğinden korkarım)”. Hikâyelerdeki geniş zaman, sık sık görülen geçmiş zaman yerine kullanılır: “*sorar bir bir hikayetni mükerrer, erikmey ol takı aytur seraser* (Sûsen), tekrar tekrar hikâyenin ayrıntılarını sorar (ve Nevruz da) üşenmeden bir bir anlatır)”. Bunların yanısıra gelecek zaman anlamı da taşır: “*sen bargıl men, kelür men* (sen git, ben geleceğim)”, “*barmak kerek, sizni pâdşâh*

45 Talat Tekin, Orhun Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2003, s.185.

46 Semih Tezcan, “Uygurca” Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB, Ankara 1984, s.141-148; A.V.Gabain, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000, s.80.

47 Necmettin Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniversitesi Yay., Ankara 1997, s.144.

köterürler (gitmeliyiz, sizi padişah yapacaklar)”. Örneklerden görüldüğü gibi geniş zamanın olumsuzu *-mAs* ekiyle yapılmaktadır.⁴⁸

1.2.1.4. Eski Anadolu Türkçesi: Geniş zaman ekleri bu dönemde hem geniş zaman, hem de şimdiki zaman ifadesi için kullanılmıştır. Ama artık şimdiki zaman için ayrı birtakım şekiller ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴⁹ Buna rağmen, yine de şimdiki zaman ifadesi için çoğunlukla bu ekler kullanılmaktadır:⁵⁰ “*niye gülüşürsüz*”, “*baña derler nice aglarsın yüregün kanın akıtma*”.

1.2.2. Çağdaş Dönemler

1.2.2.1. Azerbaycan Türkçesi: Geniş zaman ve şimdiki zaman eklerinin kullanımı Azerbaycan Türkçesinde karışık değildir. Geniş ünlülü ekler (*-ar, er*) geniş zamanı, dar ünlülü ekler (*-ır, -ir, -ur, -ür*) ise şimdiki zamanı ifade etmektedir. Geniş zamanı gösteren ekler, yerine göre şimdiki veya gelecek zaman anlamlarında da kullanılabilir.⁵¹

1.2.2.2. Türkmen Türkçesi: Türkmen Türkçesinde *-ar/-er* eki, *belirsiz gelecek zaman* olarak adlandırılan zaman için kullanılmaktadır.⁵² Olumsuzu 1. ve 2. şahıslarda *-mAr*, 3. şahıslarda ise *-mAz* ekiyle yapılmaktadır. Şimdiki zaman için ayrı bir ek vardır: *-yAr*.

1.2.2.3. Özbek Türkçesi: Özbek Türkçesinde *-r* ve *-er* ekleri *hazirgi kelesi zaman* için kullanılmaktadır. Olumsuzu *-mes* ile yapılır. Yapılmakta olan, yapılacak veya yapılacağı tahmin edilen iş ve oluşlar için kullanılır:⁵³ “*Ketermikin* (gidermiyim acaba)”, “*kılermen* (yaparım).”

---

48 Janos Eckmann, Çağatayca El Kitabı, Akçağ Yay., Ankara 2003.

49 Vahit Türk, “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, TDAY B-1996, TDK Yay., Ankara 1999, s.291-340.

50 Hatice Şahin, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yay., Ankara 2003, s.62; F. Kadri Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994, s.126; Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara 1997, s.96-97

51 Vahit Türk, a.g.m., s.311

52 Mehmet Kara, Türkmence, Akçağ Yay., Ankara 2001, s.49; Ahmet Buran-Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yay., Ankara 2001, s.85.

53 Volkan Coşkun, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 2000, s.127.

1.2.2.4. Uygur Türkçesi: *-Ar* ekleriyle kurulan geniş zaman, *her zaman*'ı ifade eder. Bundan başka *şimdiki zamana* yaklaşan başka bir zamanı da göstermektedir: “*Bir muradım bar, lakin demekke hayâ kilurmen dedi hatun* (Bir muradım var, lakin demeye hayâ ediyorum, dedi, kadın).” Gelecekte olacak veya yapılacak hareketlerin ifadesi için de kullanılır: “*İ ana, şol şahzadeni niçük körürmiz, dedi* (Ey ana, bu şehzadeyi nasıl göreceğiz, dedi).” Özbek Türkçesinde görülen geniş zaman ekindeki *ihtimal* anlamı, Uygur Türkçesinde yoktur.⁵⁴

1.2.2.5. Kırgız Türkçesi: Kırgız Türkçesinde *-Ar*, *-Or* ve *-r* ekleri *belirsiz gelecek zaman* ekleri olarak kullanılır⁵⁵: *körörmün, okurmun...vs.*

1.2.2.6. Kazak Türkçesi: Kazak Türkçesinde de belirsiz gelecek zaman ekleri olarak, ünlülerden sonra *-ar*, *-er*; ünsüzlerden sonra *-r* ekleri kullanılır⁵⁶: *alarımın, okırsın...vs.*

1.2.2.7. Türkiye Türkçesi: Geniş zaman ekleri, Türkiye Türkçesinde de farklı görünüşlerde kullanılabilir. Zeynep Korkmaz, bu görünüşleri şöyle sıralar⁵⁷: Görülen geçmiş zaman (*Amanın, o da geliyor! Haykırışıyla kendi bir yana yıkılıp bayılır*), duyulan geçmiş zaman (*İsmail Hakkı Efendi kendisi de Elmas Mehmed Paşa zamanında orduya iltihak eder, hatta bir muharebede yaralanır*), şimdiki zaman (*Bize hiç isyan etmemiş Havran aşiretlerinden birine buğday satın almak için birkaç kişi gönderildiğini hatırlarım*), gelecek zaman (*Bana itimat eder, o kadar zaman da bir şey sormadan bekler misin?*), emir kipi (*Önce sendeki kitaplarımı getirir sonra da istediklerini alıp götürürsün!*).

Yukarıdaki kısa açıklamalardan da görüldüğü üzere, temel işlevi geniş zamanı göstermek olan *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* ekleri, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadeleri için de yaygın şekilde kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir. Başlangıçta, *geniş zaman* olarak adlandırılan *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin, kendine has bir şekli olmayan *şimdiki zaman* için de kullanıldığı görülmektedir. Zamanla *şimdiki zamanın* kendine ait şekilleri oluşmaya başlamıştır. Ama yine de *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin, *şimdiki zaman* için

54 Rıvan Öztürk, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yay., Ankara 1997, s.150-151.

55 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C:1, KB. Yay., Ankara 1991, s.1069.

56 A.g.e., s.1056.

57 Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s.639-646.

kullanımından vazgeçilmemiştir. Söz konusu olan ekler aynı zamanda *gelecek zamanı* da gösterir. Ancak bu *gelecek zamandaki* baskın olan anlam, *belirsiz gelecek zaman* ya da *ihtimal* ifadesidir.

Geniş zaman ekleri, Türk lehçelerinde *zaman eki* olarak kullanımlarının yanısıra, **sıfat-fiil** ve **isim-fiil** ekleri olarak da kullanılmaktadır.

2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI

2.1. YAPISAL OLARAK GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI

. Eski Türkçe döneminde kullanılan geniş zaman ekleri *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr*'dur. Çalışmamızda, bütün bu ekleri tekrar tekrar yazmak yerine *-Ar* şeklinde göstermeyi tercih ettik. Bundan sonra *-Ar* ile gösterdiğimiz her geniş zaman eki yukarıda yazdığımız beş çeşit yapıyı temsil edecektir. Geniş zamanın olumsuzu olarak gösterilen *-mAz* eki ise ayrıca belirtilmiştir.⁵⁸ Bu bölümde, geniş zaman eklerinin kullanıldığı fiillerin yapısı incelenmiştir. *-Ar* ekinin kullanıldığı fiiller, öncelikle *bitmiş* ve *bitmemiş fiil* olarak ikiye ayrıldı.⁵⁹ Geniş zaman eklerinin kullanıldığı bitmiş fiillerin yapısını daha ayrıntılı olarak işleyebilmek için bu bölümü de kendi içinde 1) basit ve türemiş fiillerin çekimi, 2) birleşik fiillerin çekimi olmak üzere ayrı ayrı ele aldık. Bitmemiş fiillerde kullanılan geniş zaman eklerinin, yerine göre isim-fiil ya da sıfat-fiil olduğu görülür. Bu konuya da geniş zaman eklerinin kullanıldığı bitmemiş fiillerin yapısı kısmında değinilmiştir. Ayrıntılı bir incelemeye geçmeden önce Eski Uygur Türkçesinde *-Ar* ve *-mAz* ile çekimlenen bitmiş ve bitmemiş fiillerin genel yapısı ile ilgili kısa bir bilgi verilmiştir.

Eski Uygur Türkçesindeki *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr*, *-mAz* ekleri, fiil kök ve gövdelerine gelerek, ya belirli bir zaman ifade eden yüklem ya da bu zaman ifadesini üzerinde taşıyan sıfat veya isimler elde etmek amacıyla kullanılmıştır.

-Ar ve *-mAz* eklerinin bitmiş ve bitmemiş bir fiil çekiminde bulunduğu yeri şu tablolarla gösterebiliriz:

1. Tablo: *-Ar* ve *-mAz* ekli bitmiş fiillerin çekimi

58 Oya Adalı, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler (TDK Yay., Ankara 1979) adlı çalışmasında, geniş zaman biçimbiriminin gösterimi için ;

“ERGİN (1962: 276-277)’de *-r*, *-ar* / *-er* olmak üzere iki ayrı biçimde vermiştir. “r”nin birden çok hecesi olan sözcüklerle, ünlüyle biten sözcüklerle ve tek heceli kimi sözcüklerle; “-ar/-er”in ise tek heceli sözcüklerin büyük bir çoğunluğuyla kullanıldığını belirtir. ACARLAR (1968) Ergin’den değişik olarak, “genellikle” kaydıyla çatılı eylemlerin de / r / sesiyle bağlandığını söylemektedir. HATIPOĞLU (1973: 132)’de *-r* (*-ar*, *-er*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*) biçiminde göstermektedir” dedikten sonra, geniş zaman biçimbiriminde “dar ve geniş geçiş ünlülerinin anlamsal bir etkisi yoktur. Bu öncülün yapısıyla ilgili bir seçmedir. Geçiş ünlüsü buna dayanarak ardılın dışında tutulmalıdır. Bu biçimbirim / a, ı /-[R] biçiminde gösterilebilir”

diyerek kendi görüşünü ortaya koyar. Bizim burada tercih ettiğimiz gösterim biçimi, çalışmamızın geniş zaman eklerinden bahsedilen kısımlarında uzun tekrarlardan kaçınmak içindir.

59 *Bitmiş* ve *bitmemiş fiil* yerine *çekimli* ve *çekimsiz fiil (fiilimsi)* de denmektedir. Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000, s.410.

Fiil kök veya gövdesi	-Ar -mAz	Soru eki	Şahıs zamirleri veya ekleri	Yüklemdir
Örnek:				
Kör-	-ür	mu	sen	Körür mu sen
Bil-	-mez	Ø	-ler	Bilmezler

2. Tablo: : -Ar ve -mAz ekli bitmemiş fiillerin çekimi

Fiil kök veya gövdesi	-Ar -mAz	Ø	İsim	Sıfat tamlamasıdır
			Edat veya Zarf Fiil Eki	Zarftır
		Hal ekleri	Ø	Adlaşmış Sıfattır
		Ø		
Örnek:				
Közün-	-ür -mez	Ø	üd	Közünür üd (Görünen/şimdiki zaman)
			üçün	Közünmez için (görünmediği için)
		-te		Közünürte (Şimdide = Şimdiki zamanda)
		Ø	Ø	Közünür (Şimdiki zaman)

2.1.1. GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANILDIĞI BİTMİŞ FİİLLERİN YAPISI

Fiil tabanın kişi ve zamana bağlı olarak bir yargı ifade edebilmesi, o fiilin bitmiş bir fiil olduğunu gösterir. Böyle sözcükler cümle içerisinde yüklem görevinde bulunurlar. Bu bölümde ele alınan konu, geniş zaman eklerinin kullanıldığı bitmiş fiillerdir.

Fiiller yapılarına göre üçe ayrılırlar: Basit, türemiş ve birleşik fiil.⁶⁰ Basit fiiller kök, türemiş fiiller gövde halinde bulunan fiillerdir: *aç-*, *ol-*, *bekle-*, *dile-* ...vb. Birleşik fiiller ise *isim+fiil* veya *fiil+fiil* yapısındadırlar: *sabret-*, *anası ağla-*, *didinip dur-*, *öleyaz-*...vb. Geniş zaman eklerinin kullanıldığı bitmiş fiillerin yapısını inceleyebilmek için bu ayırım esas alınmıştır. İlk bölümde basit ve türemiş fiiller birlikte değerlendirilmiş; ikinci bölümde ise birleşik fiiller ele alınmıştır.

2.1.1.1. Geniş Zaman Eklerinin Basit ve Türemiş Fiillerin Çekiminde

Kullanılması

Bu bölümde, basit ve türemiş fiillerin *-Ar* zaman eki ile çekimi bahis konusu edilmiştir. Birinci tabloda verilen bitmiş fiil şemasının ayrıntılanması hedef alınmıştır. Bu sebeple öncelikle *-Ar* ve *-mAz* ekli fiillerin çekimli hallerinin genel yapısı ortaya konmuş, daha sonra *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* ve *-mAz* eklerinin fiillere bitişmelerindeki esaslar tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.1.1.1.1. Geniş Zaman Ekleriyle Yapılan Fiil Çekimlerinin Genel Yapısı

Yüklem konumundaki bitmiş bir fiil çekiminde, hareketin zamanının, şahsının ve tarzının ifadesi vardır. O halde, basit ve türemiş fiillerin bitmiş çekimini inceleyebilmek için bu ifadeleri gösteren eklerin tespit edilmesi ve incelenmesi gerekmektedir. Çalışma konumuzun sınırlarına göre, ele alınan zaman, *geniş zamandır*. Bitmiş bir fiil çekiminin incelenmesinde bundan sonraki konu, şahıs ifadelerinin göstergeleridir.

---

60 Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s.528.

3. Tablo: Basit ve türemiş fiillerin –Ar ekli bitmiş çekimlerinin genel yapısı

Teklik		Çokluk	
1	<i>tegir m(e)n</i> (ulaşırım)	1	<i>emgenür biz</i> (acı çekeriz)
2	<i>ayitur sen</i> (söylersin)	2	<i>turur siz</i> (durursunuz)
3	<i>ayur</i> (söyler)	3	<i>tutarlar</i> (tutarlar)

Üçüncü tabloda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, birinci ve ikinci şahısların çekiminde şahıs zamiri kullanılmıştır. Üçüncü şahıslarda ise şahıs zamiri görülmemektedir. Onun yerine, üçüncü şahsın teklik çekimi eksiz yapılmış, çokluk çekimi de *-lAr* ile gösterilmiştir.⁶¹

-Ar ve *-mAz* eklerinin kullanıldığı fiil çekiminin içerisine şahıs ve zamandan başka, bir de soru eki girebilmektedir. Soru ekinin, *-Ar* ekli bitmiş fiil çekimi içerisinde kullanıldığı yer, şahıs zamirinden hemen öncedir. Bu, “*Fiil-Ar-Soru eki-Şahıs eki*” şeklindeki bir formülle gösterilebilir:

bultukarmu munung köngülinte kögüzinte korkınç ayınçlıg edgü töz yiltız azu bultukmazmu M.4/16-19 (Bulunur mu bunun kalbinde hürmetin, korkunun iyi cevheri veya bulunmaz mı?)

körür mu s(e)n ulug azruaya AY. 394 / 3-4 (Görüyor musun, ey büyük Ezrua!)

⁶¹ Üçüncü teklik şahsın çekimi Orhun Türkçesinde de aynıdır. Ancak o dönemde bazen 3. teklik şahıs eki ‘*ol*’, çekimde kullanılabilir: *Köneki nelök tongay, küneşke olur-ur ol* “kovası niçin donacak(mış)?, Güneşte duruyor”(Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul 2003, s.186*).

Karahanlı Türkçesinde kullanılan geniş zaman ekleri, Eski Uygur Türkçesindeki eklerle aynıdır. Bu dönemin eserlerinde geniş zamanın 3. teklik şahıs çekimini genelde eksizdir. Örneği çok fazla olmamakla birlikte, ‘*ol*’ zamirinin kullanıldığı çekimler de vardır. Ahmet Bican Ercilasun’a göre böyle kullanımlarda bir pekiştirme söz konusudur: *bedü-yür (277–2643), it-er (203-1858), kaç-ar ol (39-231), uk-ar ol (635-6430)* (Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri Fiil, Ankara 1984, s.122*).

Harezmi Türkçesindeki geniş zaman ekleri de yukarıdakilerle aynıdır. Üçüncü şahıs eklerinin kullanımındaki benzerlik, bu dönemde de devam etmektedir: Üçüncü teklik şahıs: *aytur, kalur ol*, üçüncü çokluk şahıs: *ayturlar*. (Janos Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Ankara 1996, s.30-31*).

Çağatay Türkçesi döneminde de, geniş zamanın teklik üçüncü şahıs eksizdir ve çokluk üçüncü şahıs ise *-lAr*’dır: *alur, kelür, alurlar, kelürler*. Ancak olumsuz çekimi *-mAz* ile değil, *-mAs* ile yapılmaktadır: *barmas, barmaslar, bilmes, bilmesler*. (Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı, Akçağ Yay., Ankara 2003, s.119*).

savag kirtgürürmu erki M.9/27 (öze inanılır mı acaba)

kan kazgansar oğlu için temez mü Kal.Pa.VIII / 3-4 (Baba para biriktirirse oğlu içindir denmez mi?)

Üçüncü tabloda –Ar ekli bitmiş fiillerin basit çekimleri şematik olarak sunulmuştu. Aşağıda ise bu şemanın örnekleri verilmiştir. Örneklerin yapıları da ayrıca formülleştirilmiştir. Formüllerde yer alan “fiil tabanı” adlandırması, fiil kök ve gövdelerine işaret etmektedir.

Teklik 1. Şahıs:

(Fiil tabanı) + (-Ar / -mAz) + (şahıs zamiri)

tek bizinge neçökin erser amrakilartın adırılğuluk emgek bolmasun erti tip korkar m(e)n AY. 609 / 2-4 (Yalnızca, nasıl (olursa olsun) sevgililerden ayrılma acısı olmasın diye korkuyorum.)

men yime amtı urubilvakaşıpte (ulat)ı tınlıglarag kutgargalı bari(r) (men) M.19/43-44 (Ben şimdi, Uruvilvâ-Kâşyapa ve diğer yaratıkları kurtarmak için gideceğim.)

bursong kuvrag erdni kutinga inanur men M.18/4-6 (Cemaat cevheri asaletine inanıyorum.)

men barıp toyın dıntar bolup nirvan yolın tileyür men M.47/9-10 (Ben varıp rahip olmayı ve Nirvana yolunu bulmayı arzu ediyorum.)

taplagay mu erki bilmez m(e)n AY. 372 / 17-18 (Lutfedecek mi acaba, bilmiyorum.)

Teklik 2. Şahıs:

(Fiil tabanı) + (-Ar / -mAz) + (şahıs zamiri)

yig ayitur sen M.20/2 (İyi sordun.)

Teklik 3. Şahıs:

(Fiil tabanı) + (-Ar / -mAz) + (Ø)

*yaşın tayakına y(a)ruk **közünür** AY.77/1-2 (Şimşeğin desteği olarak ışık gözükür)*

*börtmek öçser teginmek **öçer** M.44a/29-30 (Temas sönse hissetme söner)*

*yirde saçmış urug evin engilki ugutlayur .. ançulayu yime ögnüng kangnng krallıg içinte kirmiş köngül .. at öngüg **togurur** M.42/10-13 (yere saçılmış tohum taneleri (nasıl) önce mayalanırsa aynı şekilde de ananın ve babanın dehşet kiri içine girmiş gönül ad ve rengi doğurur)*

*kentü (et)üzin nırvanka **barır** M.2/4-6 (kendi vücudunu öldürüp Nirvana 'ya varır)*

*tegriklep turkaru **yartlayur** M.29/24 (çevreleyip daima parıldar.)*

*özlüg **ölürmez** AY.17/3 (Canlıyı öldürmez.)*

Çokluk 1. Şahıs:

(Fiil tabanı) + (-Ar / -mAz) + (şahıs zamiri)

*Agı barım alkınsar el törü nâçük **tutar biz** tenrim Kal.Pa.IX / 2-3 (Zenginlik tükenirse devleti ve kurumları nasıl sürdürürüz?)*

*edgüüg taluy içinte .. bir tamızım(a)ya ülüşin .. bo buyanıg evirip .. alku tnl(i)glarka **birür biz** AY. 648 / 5-8 (İyilik denizi içinde, bir damlacık parçayı, bu sevap (tekerleğini) çevirip, bütün canlılara veririz.)*

*Yalınlg kelemen sukin öz ilgin öz etüzümüzni butumuzni başımızni yüzükümüzni **bitiyür biz** M.61/2-6 (Alevli bir kalem, bir fırça ve kendi elimiz ile kendi vücudumuza, karnımıza, sırtımıza, omzumuzu, ayağımıza, başımıza, yüzümüze yazarız.)*

*Biz yime siznide ödrülüp öngi munta **kalmaz biz** M.51/43-44 (Biz de sizden ayrılıp burada kalmayacağız)*

Çokluk 2. Şahıs:

(Fiil tabanı) + (-Ar / -mAz) + (şahıs zamiri)

*y(a)ruk yaşuk közüngüz üze .. kop[dın] singar **korur siz** AY. 333 / 11 (Parlak gözünüz ile her tarafı korursunuz.)*

*ulug azruaya siz ne tıltagın ne ugurın montag **sözleyür siz** AY. 383 / 13-14 (Ey büyük Ezrua! Siz ne sebeple, neden dolayı böyle söylüyorsunuz?)*

*ürüg uzatı **keder siz** AY. 489 / 20-21 (Sürekli giyersiniz.)*

*bilge biliglig közüngüz üze :: körü **y(a)rlıkamaz siz** AY. 333 / 7-9 (Bilge bilgili gözünüz ile görerek buyurmazsınız.)*

(Fiil tabanı) + (-Ar / -mAz) + (şahıs zamiri – lAr)

*Ol yirig orunug ol ilig kanıg begig iişig ol bodunug karag anın **küyü küzetü tutar sizler** tip y(a)rılıkadı AY.194/18-22 (O yeri, o hakanı, hanı, beyi, hanımefendi, o halkı onun için gözetip koruyup tutarsınız diye buyurdu.)*

-Ar ekli bitmiş fiilin 2. çokluk şahsında, diğer şahıs çekimlerine göre farklı bir durum vardır. Bu farklılık, zaten çokluk ifade eden *siz* zamirinin üzerine -lAr ekinin gelmesidir. Yukarıda cümlesiyle birlikte verilen *tutar sizler* örneğinde, çokluk ekinin kullanılması cümleye *saygı* ifadesi katmıştır.

Çokluk 3. Şahıs:

(Fiil tabanı) + (Ar / -mAz) + (-lAr)

*alku uçar yultuz osuglug kentü kentü ordularında tengriler tengri katunları nırvan bulmak küşüşin yalanguklar yirin suklanıp tözün maytrı udusınta yirtünçüke kodı **inerler** M.34/7-13 (Hepsi uçan yıldızlar gibi herbiri kendi saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvâna'yı bulma arzusu ile insanlar alemini arzulayıp asil Maytrı maiyetinde dünyaya inerler)*

*ikigü dkşnapt (iltin) yine magat ilke **kelirler** M.8/34-36 (her ikisi Daksinâpatha [s altı nokta] ... yine Magadha ülkesine gelirler.)*

inçip bodıs(a)t(a)vlar ol kirtgünç erklig tıgme süzük köngülleri üze 'eng'ilki burkan erdinike süzülürler :: ikinti nom erdinike süzülürler :: üçünç tözün bursang kuvrag erdinike süzülürler AY. 215 / 19-23 (Bodhisattvalar, o inanma gücüne sahip denilen temiz gönülleri ile ilk olarak Buda cevheri için temizlenirler.)

ol iligler kanlar öz öz k(e)ntü k(e)ntü il uluşarında erk tartıp mengi mengilep ilkideki kılmuş kazanmış buyan edgü kılınç tüşin utlısın aşayurlar AY. 411 / 2-6 (O hanlar, (her biri) kendi memleketinden güçlerini çekip, sevindirip, daha önce yapmış (ve) kazanmış (oldukları) iyi amellerin meyvesini yiyorlar.)

inçip yine bilgisiz yalanguklar yırtinçülügde yig ıduk bilge biliglig közüg bulmayukları için ötrü alku nomlarning çınju tıgme ertükteg kirtü tözin bilmezler AY. 386 / 18–22 (Yine, bilgisiz insanlar dünyada en iyi, kutsal bilge bilgili gözü bulmadıkları için, bu yüzden bütün öğretilerin çınju denilen bütünüyle gerçek (olan) temellerini bilmezler.)

Bu örnekler incelendiğinde –Ar ekli bitmiş fiil çekimlerinin genel yapısı şöyle bir sınıflandırmaya tâbi tutulabilir:

(Fiil tabanı) + (-Ar/-mAz) + (şahıs zamiri) : Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahısların çekiminde kullanılan yapı.

(Fiil tabanı) + (Ar/-mAz) + (Ø) : Teklik 3. şahısın çekiminde kullanılan yapı.

(Fiil tabanı) + (Ar/-mAz) + (-IAr) : Çokluk 3. şahısın çekiminde kullanılan yapı.

(Fiil tabanı) + (-Ar/-mAz) + (şahıs zamiri-IAr) : Anlamı kuvvetlendirmek için çokluk 2. şahsın çekiminde kullanılan yapı.

2.1.1.1.2. Geniş Zaman Eklerinin Fillere Bitişmelerindeki Esaslar

Bu konunun ayrı bir başlık altında değerlendirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü geniş zaman eklerinin, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde fiil kök ve gövdelerine eklenişi çeşitlilik göstermektedir ve bunların istisnasız bir kuralı tesbit edilememiştir.

Geniş zaman eklerinin fiillere göre tercihi konusunda öncelikle ünlü uyumlarının, ikinci olarak fiil yapılarının etkili olduğu görülmüş ve konu başlıkları buna göre düzenlenmiştir.

2.1.1.1.2.1. Geniş zaman eklerinin seçiminde ünlü uyumlarının etkisi

Türkçenin her döneminde olduğu gibi Eski Uygur Türkçesi döneminde de büyük ünlü uyumu⁶² son derece kuvvetlidir. Bu uyum, fiillerin üzerine gelen geniş zaman eklerinin seçiminde de kendini gösterir. İnce sıradan olan fiiller, ince ünlülü eklerle, kalın sıradan olan fiiller ise kalın ünlülü eklerle çekimlenir. Küçük ünlü uyumu ise bu dönemde henüz tam değildir. Bu yüzden, geniş zaman eklerinin fiillere bitişmesinde bir etkisi olmadığı söylenebilir:

*böz batatu kars **tokıyur** Kal.Pa.II / 4-5 (Bezin pamuğunu vurarak sıkıştırıyorlar.)*

*kangım kutı meni **sever mü siz** Kal.Pa.VI / 4-5 (Saygıdeğer babacığım beni seviyor musunuz?)*

*kazganç neng tarıg tarımakda edgü yok kim bir tarısar ming tümen **bulur** Kal.Pa.XIII / 2-4 (Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir tane (tohum) ekince, binlercesi elde edilir.)*

*öngtün kedin satıgka yulugka barsar **bay bolur** Kal.Pa.XIII / 7, XIV / 1 (Ticaret yapmak için Doğu'ya ve Batı'ya giderse insan, zengin olur.)*

*başın bursung (tapınıp) udunup önggi önggi (burkan kutı)nga **tegirler** M.112/28-30 (Başta cemaate tapınıp hürmet edip hepsi birer birer Burkanlığa ulaşırlar)*

*kayusu toprak **yiürle(r) içerler** M.112/16-17 (Bazıları toprak yer ve içer)*

*Tengri yirinte togmış tengril(er) **aş aşanurlar** M.112/10-12 (Tanrılar diyarında doğmuş olan tanrılar yemek yerler)*

---

62 Ünlü uyumları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz.; Mecdud Mansuroğlu, Türkiye Türkçesinde Ses Uyumu, TDAY-B 1959, TDK Yay., Ankara 1988, s.81-93; Ömer Demircan, Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri, Papatya Yay., İstanbul 2005; Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. Basım, İstanbul 1993; Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000; Tahsin Banguoğlu, Türk Grameri Birinci Bölüm Sesbilgisi, TDK Yay., Ankara 1959; Jean Deny, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), İstanbul, Maarif Vekaleti, 1941... vb.

2.1.1.1.2.2. Geniş zaman eklerinin biçimlenmesinde fiil yapılarının etkisi

Geniş zaman eklerinin fiillere göre tercihleri konusunda şimdiye kadar bazı çalışmalar yapılmıştır. Metinlerdeki bulgularımıza geçmeden önce bunları kısaca değerlendirebiliriz:

-Ar, -Ur, -Ir, -r eklerinin fiillerin yapısına göre eklenişini konusunda, Türk dilinin tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişimleri göz önünde bulunduran Ahmet Bican Ercilasun şunları belirtir:⁶³

1. Eski Türkçede -Ur olan geniş zaman eki Türkiye Türkçesinde küçük ünlü uyumuna girerek -Ir olmuştur: *bilür>bilir, gelür>gelir...vb.*

2. Eski Türkçedeki sonu ünlü ile biten fiillerde -Ur ile yapılan geniş zaman çekimi, artık -r ile yapılmaktadır. Sonu ünlü ile biten fiillerden yalnızca *ti-* fiilinin geniş zaman çekimi Orhun Türkçesinde -r ile yapılmaktaydı.

3. -Ur > -Ar yönündeki değişim sonucu bugün Azeri Türkçesindeki tüm fiillerde geniş zaman çekimi -Ar ile yapılmaktadır. Türkiye Türkçesinde de bazı fiillerde bu geçiş vardır: *yatur>yatar..vb.* Bu geçiş, Çağatay ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde de görülür. İkili kullanılan fiillerin (örn.: *körür-körer*) Orhun ve Uygur Türkçeleri döneminde ise yalnızca -Ur'lu olması, bu geçişin, -Ur>-Ar yönünde olduğuna delildir. Geniş zaman ekini taşıyan hecenin vurgulu olması özelliği de geçişin bu yönde olmasını gerektirir.

Ahmet Bican Ercilasun bu açıklamalardan sonra Orhun, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki geniş zaman eklerinin fiillere göre tercih edilmesinde birtakım kurallar belirlemiştir. Bu kurallar bizim sonuçlarımızla örtüşmektedir.

Tahir Nejat Gencan'ın da, geniş zaman eklerinin fiillere eklenmesi ile ilgili bazı tespitleri vardır.⁶⁴

“Demek ki geniş zaman kipinin eki her çağda -r'dir. Bu -r:

a)Ünlü ile biten fiil tabanlarına doğrudan doğruya gelmektedir ve her çağda değişmeyen bir kurala bağlıdır.

b)Ünsüzle biten bir heceli köklerde -r'den önce, genellikle, bir geniş düz ünlü;

63 Ahmet Bican Ercilasun, “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, TKA Faruk Kadri Timurtaş Hatırasına Armağan, Yıl: XVII-XXI/1-2 (1979-1983), Ankara 1983, s.115-120.

64 Tahir Nejat Gencan, “Geniş Zaman Kipi”, Türk Dili, C:XXIX, S:265-273, Yıl:1973-74, s.325-330.

c)Türemiş eylem gövdelerinde, çok heceli eylem tabanlarında *-r*'den önce bir dar ünlü gelmektedir.”⁶⁵

Reşid Rahmeti Arat geniş zaman ekleri için şunları söylemiştir:

“1. *-ur, -ür* – bu eklerin en eski ve umumî şeklidir.

2. *-ar, -er* – söz sonundaki yuvarlak ünlülerin inkişafı ile ilgili olup, daha çok devrin şive hususiyetlerine dayanmaktadır.

3. *-ır, -ir* – başlangıçta ayrı şivelere ait olduğu hâlde, merhale-merhale inkişaf ederek, sonradan bir dereceye kadar umumîleşmiş olan ünlü uyumu neticesinde vücuda gelmiştir.

4. *-r* – son devirlerde ve bugünkü şivelere bir çok misâllerini gördüğümüz gibi, ekteki ünlünün yardımcı ses telâkki edilmesinden dolayı, kısaltılmış bir şekil olacaktır.... Aslında eke dâhil bulunan ünlünün yardımcı ses telâkki edilmesi, tabi'î yalnız *ı, i ve u, ü* sesleri için vâridir; *a ve e* ünlüleri türkçede yardımcı ses yerine kaim olamadıkları için, evvelce *-ar, -er* şeklinde inkişâf etmiş olan ekler, artık bu son inkişâfın dışında kalmıştır.

Eski ve bugünkü şivelere muzârî eklerinin kullanılışlarındaki kararsızlık, yani aynı fiilde bir şivede msl. *-ar, -er* ve diğer bir şivede *-ır, -ir v.b.* eklerin kullanılması, bir taraftan bu şivelerin tarihî inkişafı ile ilgili olduğu gibi, diğer taraftan bu hususta analoginin de mühim rolü olmuştur.”⁶⁶

A. V. Gabain, geniş zaman ekleri için sadece, “*-ur, -ür*; nadiren *-ar, -er*; tek tük de *-ır, -ir*; fiil tabanlarının ünlü ile bitmesi halinde: *-yur, -yür*; nadiren *-r*; ... Nadiren, aynı fiil tabanına değişik geniş zaman ünlüsü gelir: Alışılmış *tegin-ür*'ün yanında *tegin-er* (UII 80, 64) de vardır” der.

Menges, geniş zaman ekinin bütün Türk dillerinde aynı olduğunu belirttikten sonra, ekin ünlüsü için “*rather unstable and seems to be determined by usage for each single word individually*”⁶⁷ diyerek, bu karmaşıklığı ifade etmiştir.

Ahmet Cevat Emre'nin Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig ve Divan'ı-Lugati't-Türk'teki incelemeleri sonucu geniş zaman ekleriyle ilgili ulaştığı sonuçlar şöyledir.⁶⁸

65 Tahir Nejat Gencan, a.g.m., s.329.

66 Reşid Rahmeti Arat, Atabet'ü-l-Hakayık, TDK Yay., Ankara 1992, s.158-159.

67 “genellikle kararsızdır ve her bir kelimenin ayrı kullanımı ile belirlenebileceğe benziyor”, Karl H. Menges, The Turkic Languages And Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, s.130.

68 Ahmet Cevat Emre, Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri Birinci Kitap Fonetik (İlk Deneme), TDK Yay., İstanbul 1949, s.83-86.

1. Tek heceli fiil temellerinden *l*, *r*, *y* *d'*den başka ünsüzle bitene geniş zaman eki olan *r* sesi düz geniş vokal (a/e) ile; (Örn.: *açar*, *sapar*, *yıgar*, *söker*, *kömer*, *tınar*, *ongar*, *tüşer*, *ozar*...)

2. *l*, *r*, *y* *d* ile biten temellere yuvarlak-dar (u/ü), düz-dar (ı/i) ve seyrek olarak düz- geniş (a/e) eklenir. (Örn.: *alır*, *bilir*, *bilür*, *kelir*, *kelür*, *barır*, *ayur*, *küder*, *yadar*...)

Eski yazıtlarda da tek heceli fiil temellerinden geniş zaman morfemini *-Ur* ya da *-Ir* olarak alanların sonunda *l*, *r*, *y*, *d* bulunduğu görülmektedir.

Ahmet Cevat Emre ve Ahmet Bican Ercilasun, yukarıdaki makalelerinde, geniş zaman eklerindeki ünlülerin tercihleri ile, aynı fiillerin *-A*, *-I*, *-U* zarf-fiil çekimlerindeki ünlü tercihlerinin aynı olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bu konuda Ahmet Cevat Emre: “Ulaş kipi ile geniş zaman kipinin vokalinde ekseriyetle uygunluk bulunduğunu karşılaştırma ile tespit etmiş olduğumuzdan, geniş zamanları tanıklamamış olan o fiillerin bu morfemi geniş ayırma almış olacaklarına kuvvetli ihtimal vardır” diyerek ve Ahmet Bican Ercilasun ise: “Gerçekten taradığımız bütün metinlerde geniş zamanı *-ur/-ür* ile yapılan fiiller *-u/-ü* zarf-fiil ekini almakta, buna mukabil *-ar/-er* ile geniş zaman yapılan fiiller *-a/e* zarf-fiil ekini kabul etmektedir”⁶⁹ diyerek ikisi arasındaki benzerliği vurgulamışlardır.

Ahmet Bican Ercilasun, bu konuda Marcel Erdal’ın da aynı sonuçlara ulaştığını belirtir. Marcel Erdal’ın tesbitleri şöyledir:

“Eski Türkçe Döneminde, olumlu geniş zaman eki, ünlüyle sonlanan köklerde *-yUr*’dur. Bu köklerde bir de *-yUr*’dan daha az sıklıkta kullanılan, *-r* bulunmuştur... Ünsüzlerden sonra geniş zaman eki, *-Ur*, *-Ir* ve *-Ar* alternatiflerine sahiptir. Bu alternatifler, kökün basit ya da türemiş oluşuna göredir. Alternatifler zarf-fiildeki *-U*, *-I* ve *-A* ünlüleriyle uyumludur ve bu tarih öncesi gramatik bir kategoriye yansıtılabilir. Çoğu basit kökle (tek veya çok heceli) *-Ar*, birkaçı *-Ur*, diğer bir kısmı da (*teg-* gibi) *-Ir*.”⁷⁰

Necmettin Hacıeminoğlu, eski Türkçedeki fiil çekimini verirken, bu eklerden *-Ur*’u esas almış ve şöyle bir not düşmüştür: “Fiil ünlü ile bitiyorsa ek *-yur/-yür-* dür. Nadiren de olsa *-ar/-er* ve *-ır/-ir* ekleri de görülmektedir.”⁷¹

Kaşgarlı Mahmut, Divan’ında ele aldığı fiillerin geçmiş zaman ve geniş zaman çekimlerini vermiştir. Geniş zaman eklerinin ünlüleri ile ilgili olarak Oğuzların *bilir*,

69 Ahmet Bican Ercilasun, “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, TKA Faruk Kadri Timurtaş Hatırasına Armağan, Yıl: XVII-XXI/1-2 (1979-1983), Ankara 1983, s.120.

70 Marcel Erdal, A Grammar of Old Turkic, Brill, Leiden – Boston, 2004, s.240-241.

71 Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, KB. Yay., Ankara 1992, s.44-45.

Arguların *bilür* dediğini kaydetmiştir.⁷² Görüldüğü gibi geniş zaman eklerindeki ünlülerin tercihi, bölgelere göre değişmektedir.

Buraya kadar, geniş zaman eklerindeki ünlü çeşitliliği için söylenenlere değinildi. Şimdi ise sıra, kendi elde ettiğimiz bulguların, bu söylenenler ışığında icelenmesine gelmiştir.

Eski Uygur Türkçesine ait taradığımız dört eserden elde ettiğimiz bulgulara göre, geniş zaman eklerinin fiillere bitişme esaslarını öncelikle ikiye ayırabiliriz. Bu ilk ayırmadaki özellik, fiillerin son hecesinin açık ya da kapalı oluşuna göredir. Son hecesi açık olan fiiller *-yUr* ile çekime girmektedir. İkinci ayırım noktası, son hecesi kapalı olan fiillerin basit veya türemiş olmalarıdır. Basit fiiller *-Ar* ile, türemiş fiiller *-Ur* ile çekimlenmektedir. Tespit ettiğimiz bütün örnekleri sıralayalım:

Ünlü ile sonlanan fiillerde *-yUr*;

Taradığımız metinlere göre konu ile ilgili elde edilen ilk sonuç, ünlü ile biten fiillerin *-yUr* ile çekimlendiğidir.

<i>adırtla-yur</i>	<i>AY. 273 / 9–10</i>
<i>agina-yur</i>	<i>AY. 601 / 10–12</i>
<i>agırla-yur</i>	<i>AY. 531 / 13–16, AY.192/17–21</i>
<i>akla-yur</i>	<i>Kal.Pa.XXVIII / 8, XXIX / 1</i>
<i>amra-yur</i>	<i>M.33/20–22, AY. 556 / 4–5</i>
<i>arta-yur</i>	<i>M.1/2–3, AY. 553 / 17–20, M.109/9</i>
<i>aşa-yur</i>	<i>AY. 411 / 2–6, AY. 348 / 14–15</i>
<i>ata-yur</i>	<i>M.56/4–6</i>
<i>aya-yur</i>	<i>AY. 531 / 13–16, AY.192/17–21</i>
<i>bekle-yür</i>	<i>M.83/30–31</i>
<i>biti-yür</i>	<i>M.61/2–6</i>
<i>busu-yur</i>	<i>AY. 367 / 17–18</i>
<i>idala-yur</i>	<i>AY. 217 / 5–9</i>
<i>ıra-yur</i>	<i>AY. 290 / 12–14</i>

72 Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügati't-Türk* (Haz: Besim Atalay), C:2, TDK Yay., Ankara 1998, s.22.

urla-yur	<i>M.32/11–12</i>
işle-yür	<i>AY. 307 / 1–7, AY. 422 / 2-4, Kal.Pa.II / 5-6</i>
kakı-yur	<i>AY. 563 / 13–15</i>
kamşa-yur	<i>M.52/5–8</i>
kedi-yür	<i>AY. 517 / 9–10</i>
kirigse-yür	<i>Kal.Pa.XXI / 6-7</i>
kora-yur	<i>AY. 366 / 16-18, Ku.İ.Pu. 63–65</i>
kortı-yur	<i>M.67/20</i>
körügse-yür	<i>AY. 495 / 8–9, AY. 655 / 8–9</i>
körünçle-yür	<i>AY. 364 / 7–8, AY. 492 / 8–9</i>
kurşa-yur	<i>M.83/41</i>
küle-yür	<i>AY. 346 / 4-8</i>
küse-yür	<i>M.35/23-25, AY. 353 / 6-8</i>
mengile-yür	<i>M.27/10-11, M.101/14-15</i>
nomla-yur	<i>M.50/34-36, AY.87/3-6, M.88/23-24, Ku.İ.Pu. 97-100</i>
ogşa-yur	<i>AY. 450 / 5-8, AY. 492 / 8-9</i>
okı-yur	<i>AY. 442 / 3-7</i>
oyna-yur	<i>M.32/11</i>
öbkele-yür	<i>AY. 563 / 13-15</i>
ökli-yür	<i>M.41/35-39</i>
örte-yür	<i>M.113/26</i>
ötle-yür	<i>Kal.Pa.XX / 6-7</i>
ö-yür	<i>M.57/14–15, AY.98/16–18, AY. 655 / 6–8.</i>
sapan(la-yurlar)	<i>M.66/13-17</i>
sözle-yür	<i>M.10/19-20, M.41/13-14, M.47/14, M.47/21-23, AY. 383 / 13-14, AY. 386 / 15-17, M.52/17-18, M.81/29, M.82/62</i>
südrü-yür	<i>M.84/49-50</i>
tangla-yur	<i>Kal.Pa.XXXI / 6-8, XXXII / 1-2</i>
tanukla-yur	<i>AY. 231 / 8-12</i>
tapla-yur	<i>AY.398/12, AY.415/22</i>
tebre-yür	<i>M.52/5-8, M.50/41, M.48/22-23, AY. 618 / 16-17</i>
tile-yür	<i>M.47/9-10, AY. 441 / 15-17</i>

titre-yür	<i>M.5/28-30</i>
ti-yür	<i>M.73/12-14, M.73/20-21, M.72/25, M.68/14, M.66/2, AY. 239/18-20, M.36/12, M.35/1-2, M.37/8-9, M.37/12-13, M.39/9-11, AY. 267/9-12, M.61/10-11, M.62/18, M.62/24-25, M.73/36-37, M.73/55, M.78/27-28, M.77/10, M.78/46, M.90/10-11, M.103/12-13, M.103/18, M.103/38, M.107/16-17, M.110/25, M.111/6</i>
tokı-yur	<i>M.73/12-14, M.82/22-25, M.82/48-49, Kal.Pa.II / 4-5</i>
toku-yur	<i>AY.96/13-14</i>
törçi-yür	<i>AY. 366 / 7-8, AY. 554 / 4-6, AY. 588 / 19-20</i>
törü-yür	<i>AY. 367 / 15-16</i>
tültü-yür	<i>M.82/22-25</i>
ugutla-yur	<i>M.42/10-13</i>
u-yur	<i>AY.185/7-8, (AY. 276/23-24; 27 /1-3), AY. 652/8</i>
ülüg-le-yür	<i>M.52/3-5</i>
ütüle-yür	<i>M.84/53-54</i>
(ün)te-yür	<i>M.74/29-32</i>
yalına-yur	<i>AY. 316 / 19-20, AY.112/4-10</i>
yalrı-yur	<i>(AY. 346 / 22; 347 / 1-2), AY. 348 / 20-21, AY.112/21-23</i>
yarlıka-yur	<i>M.74/47-48, M.71/52-53, M.64/6-7, M.55/12-14, M.51/30-33, AY.178/6-9, M.48/4-7, (AY.144/22-23, 145/1-2), (AY.146/23, 147/1-2), M.79/2-3, M.79/8-10, M.79/30-31, M.81/7, M.91/1</i>
yartla-yur	<i>M.29/24</i>
yaşa-yur	<i>M.81/54, M.83/27-29, Kal.Pa.XIV / 4-6</i>
yaşına-yur	<i>AY.76/22, 77/1</i>
yatka-yur	<i>AY. 290 / 12-14</i>
yadıška-yur	<i>AY. 364 / 10-11</i>
yi-yür	<i>M.71/59, M.68/30-33, M.67/27, AY. 610/9-12, M.62/11-13, M.71/4, M.78/20-24, M.71/59, M.110/16-18, M.110/19-20, M.112/16-17</i>
yorı-yur	<i>M.75/43-46, M.75/49-51, M.75/56-58, M.73/9-11, M.60/14-15, M.5/22-24, M.36/6-7, AY. 306 / 20-25, AY.163/14-19, M.85/29, M.89/16-17, M.112/17-19, Ku.İ.Pu. 97-100, Ku.İ.Pu. 150-152, Ku.İ.Pu. 169-170</i>
yörge-yür	<i>M.82/49-52</i>

<i>yungla-yur</i>	<i>M.71/59, M.67/27</i>
<i>yulu-yur</i>	<i>Kal.Pa.I / 3-5</i>
<i>yunçı-yur</i>	<i>AY. 553 / 17-20</i>

İstisnalar: Açık hece ile sonlanan fiillerin bir kısmı yukarıdaki örneklerin aksine *-yUr* ile değil de *-r* ile çekimlenmiştir:

Tek heceliler:

<i>te-r</i>	<i>Kal.Pa.A parçası/17</i>
<i>ti-r</i>	<i>M.51/42-43</i>

Çok heceliler:

<i>tile-r</i>	<i>M.84/15</i>
<i>tokı-r</i>	<i>M.110/3-4</i>
<i>yara-r</i>	<i>M.86/14</i>
<i>yarluka-r</i>	<i>M.69/27-30, M.52/34-35, M.52/13-15, AY.189/13-16, M.37/1-2, M.11/21-27, M.3/34-36, M.4/23-25, M.4/29-30, M.4/35-37, M.54/13-14, M.91/3-9, M.91/13-15, M.103/24-26, M.106/7-11, M.113/8, M.87/7-10</i>
<i>yorı-r</i>	<i>AY. 641 / 17</i>

Orhun Türkçesinde de, Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi, ünlüyle biten fiillerde *-yUr* ekinin kullanımı yaygındır. Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ise sonu açık heceli olan fiillerin çoğunluğunun *-r* ile çekimlendiği dikkat çeker.⁷³ Kutadgu Bilig'den şu örnekleri verebiliriz: *tile-r* (451), *udı-r* (6143), *yorı-r* (647), *esirke-r* (320) ...vb. Yukarıda gösterdiğimiz *-r* ile çekimlenmiş örnekler, bu geçiş döneminin Eski Uygur Türkçesindeki göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

---

73 Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri -Fiil, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1984, s.102.

Ünsüz ile sonlanan fiillerde –Ar veya –Ur: Son hecesi kapalı olan fiiller, yapılarına göre bir geniş zaman eki alırlar. Basit, kök halinde diyebileceğimiz türden olan fiiller –Ar ekini, fiil yapım ekleriyle genişletilmiş fiiller ise –Ur ekini almaktadır. Bu tespit örneklerin çokluğunu göre yapılmıştır. Yani az önce belirtmiş olduğumuz ‘basit fiiller –Ar, türemiş fiiller –Ur ile çekimlenir’ yargısının istisnaları vardır. Ancak, vardığımız sonucu yıkacak kadar çok değildir. Elimizdeki örnekleri sıraladığımızda bu daha iyi anlaşılacaktır:

Tek heceli fiillerde –Ar eki:

“Ünlü+Ünsüz” Yapısındakiler:

<i>aç-ar</i>	<i>M.71/43-44, M.63/7-11, M.74/37-39</i>
<i>ak-ar</i>	<i>M.61/8-10, M.61/8-10</i>
<i>iç-er</i>	<i>M.71/59, M.62/13-14, M.71/1-2, M.72/8-12, M.72/17-19, M.112/16-17</i>
<i>in-er</i>	<i>M44/6, M.34/7-13</i>
<i>it-er</i>	<i>M.77/7, M.37/6-8</i>
<i>oz-ar</i>	<i>AY. 327 / 7-14, AY. 421 / 8-11, AY. 466 / 16-18, AY. 620 / 18-22, Ku.İ.Pu. 54-57</i>
<i>öç-er</i>	<i>AY.97/2-5, AY. 337 / 19-22, M.44a/28-29, M.44a/31, M.44a/31-33, AY.165/11-13, AY.144/20-22, AY. 332 / 8-9, M.44a/29-30, M.44a/24, M.44a/25, M.44a/26, M.44a/27,</i>
<i>ög-er</i>	<i>AY. 346 / 4-8, AY.. 492 / 15, (AY. 350 / 23; 351 / 1)</i>
<i>ön-er</i>	<i>M.33/28-30, M.87/5, M.98/1, M.101/11, M.107/13, Kal.Pa.A parçası/14-15</i>
<i>uç-ar</i>	<i>AY. 599 / 21-23, AY. 365 / 5-6, M.34/7-13</i>
<i>uk-ar</i>	<i>M.44a/9-12, M.42/2-3, M.41/49-50, M.41/42-43, M.41/22, M.13/18-21, M.41/32-33, M.103/13-17</i>
<i>uş-ar</i>	<i>M.72/13-15, M.82/32-35, M.83/35-36</i>
<i>ut-ar</i>	<i>(AY.79/22, 80/1), AY. 396 / 8-11, AY. 464 / 24, AY.161/12-17, AY. 491 / 10</i>
<i>ün-er</i>	<i>AY.95/1-2, AY. 460 / 6-7</i>
<i>üz-er</i>	<i>AY.86/14-16</i>

“Ünsüz+Ünlü+Ünsüz” Yapsındakiler:

bat-ar	<i>AY. 290 / 9-12</i>
bez-er	<i>M.5/28-30</i>
bıç-ar	<i>M.72/13-15, M.82/32-35, M.83/35-36</i>
böl-er	<i>M.46/16-18</i>
bört-er	<i>M.46/1-6</i>
çök-er	<i>AY. 290 / 9-12</i>
kaç-ar	<i>AY. 364 / 21, M.86/6</i>
kan-ar	<i>AY. 362 / 11-12</i>
ked-er	<i>AY. 489 / 20-21</i>
kes-er	<i>AY.86/14-16</i>
kev-er	<i>AY.163/9-11</i>
kit-er	<i>(AY.148/22, 149/1), Ku. İ.Pu. 61-63, Ku.İ.Pu 66-69</i>
kod-ar	<i>M.108/10-11</i>
köy-er	<i>M.41726-28</i>
kül-er	<i>M.13/4-6</i>
sat-ar	<i>Kal.Pa.II / 8, III / 1-5</i>
ser-er	<i>AY. 226 / 5-6</i>
sev-er	<i>M.33/20-22, AY. 556 / 4-5, Kal.Pa.VI / 4-5, Kal.Pa.VI / 6-8, Kal.Pa.XXVIII / 8, XXIX / 1, Kal.Pa.LVI / 6-8, LVII / 1</i>
sık-ar	<i>M.82/17-19</i>
sın-ar	<i>Ku.İ.Pu. 25-29</i>
sok-ar	<i>M.82/47-48</i>
sor-ar (em-)	<i>M.107/15-16</i>
soy-ar	<i>Kal.Pa.II / 8, III / 1-5</i>
suk-ar	<i>Kal.Pa.I / 3-5</i>
tay-ar	<i>M.2/3, M.103/32-36</i>
tep-er	<i>M.82/13-16</i>
tev-er	<i>M.84/15-16</i>
tit-er	<i>AY. 217 / 5-9</i>
tog-ar	<i>M.78/3-4, M.63/16-17, AY.144/20-22, AY.106/10, AY. 293 / 3-4, M.36/18, M.27/16-17, M.59/24-25, M.76/3-4, M.79/13-15, M.81/10-12,</i>

M.81/51-52, M.82/12, M.83/21-23, M.83/60-62, 84/1-2, M.85/23,
M.85/24, M.88/20-21

tök-er M.109/5-6

tuş-ar AY. 337 / 23-24, M.104/9-10, Kal.Pa.XVII / 1-4

tut-ar AY. 220 / 6-11, AY. 224 / 22-25, AY. 531 / 13-16, AY.194/18-22, AY. 356
/ 12-13, M.38/41-43, M.33/9-12, M.2/12-14, Kal.Pa.IX / 1-2, Ku.İ.Pu.
213-214

tüş-er AY. 620 / 18-22, AY. 640 / 16-17, M.86/7

tüt-er Kal.Pa.XXXVIII / 4-8

yag-ar M.73/54, M.52/9-10, M.40/03, M.75/34-39, M.78/61-63, M.82/40,
M.84/9-11, M.84/13, M.113/18

yad-ar M.71/43-44, M.63/7-11, M.74/37-39

yal-ar M.73/34-35, M.73/8-9, M.61/6-8, M.41/28-30, M.73/52-53, M.73/34-35,
M.111/1

yay-ar M.83/35

yıg-ar AY. 421 / 15-20

yör-er AY.165/17-18

yun-ar M.86/18

yük-er AY. 421 / 15-20

“Ünlü+Ünsüz+Ünsüz” Yapsındakiler:

art-ar M.96/3

ert-er M.103/30-32

ört-er AY. 244 / 2-6

“Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz” Yapısındakiler:

kork-ar AY. 609 / 2-4, M.112/8-10

sanç-ar M.75/12-16, M.78/39-43, M.84/13

tang-ar M.82/17-19

tart-ar M.75/12-16, M.78/39-43, M.110/4-5

yanç-ar M.82/13-16, M.82/43

İstisnalar: Genelde tek heceli fiillere eklenen –*Ar* eki, şu birkaç örnekte çok heceli fiillere gelmiştir:

<i>akıt-ar</i>	<i>Kal.Pa.II / 8, III / 1-5</i>
<i>belgür-er</i>	<i>M.41/15, M.8/41-43, M.104/7-8</i>
<i>bultuk-ar</i>	<i>AY.150/7-10, AY. 389 / 17-21, M.4/16-19</i>
<i>engir-er</i>	<i>Kal.Pa.II / 2-4, Kal.Pa.XLI / 1-3 , Kal.Pa.XLII / 8, XLIII / 1-2</i>
<i>evir-er</i>	<i>AY.124/1-6, AY.97/22, M.1/38-39, M.1/47-48</i>
<i>tarık-ar</i>	<i>(AY.148/22, 149/1), AY. 412 / 7-8</i>
<i>tüpir-er</i>	<i>Kal.Pa.XVIII / 2-4</i>

Yukarıdaki örneklere göre –*Ar* ekinin çoğunlukla tek heceli fiillere eklendiğini belirtmiştik. Yine örneklere göre karar verilirse, –*Ur* ekinin de çok heceli fiillerde kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu fiiller, isim ya da fiillerden çeşitli yapım ekleriyle (çoğunlukla fiillere gelen ettirgenlik ekleri ile) genişletilmiş şekillerdir. Bu yapım ekleri gayet belirgindir:

-z- ettirgenlik ekinden sonra;

<i>tutuz-ur</i>	<i>M.19/4-7, Kal.Pa.XXV / 4-6</i>
------------------------	-----------------------------------

-gUr- ettirgenlik ekinden sonra;

<i>amırtgur-ur</i>	<i>(AY. 290 / 19-24 ; 291 / 1-2)</i>
<i>kigür-ür</i>	<i>Kal.Pa.XVII / 8, XVIII / 1-2</i>
<i>körtgür-ür</i>	<i>Ku.İ.Pu. 101-104</i>
<i>kutgur-ur</i>	<i>M.13/4-6</i>
<i>ozgur-ur</i>	<i>AY. 585 / 15-16, AY. 647 / 6-8, AY.166/4-5, Ku.İ.Pu. 180-183, Ku.İ.Pu.185-187</i>
<i>ötgür-ür</i>	<i>M.108/7</i>
<i>turgur-ur</i>	<i>AY. 306 / 11-14, AY. 655 / 10-11, M.57/5</i>

-gAr ettirgenlik ekinden sonra;

kutgar-ur *Ku.İ.Pu. 101-104, Ku.İ.Pu. 104-106, Ku.İ.Pu. 106-108, Ku.İ.Pu. 148-150, AY.166/4-5, Ku.İ.Pu. 11*

+ad- isimden fiil yapma eki ile türemişlerde;

mungad-ur *M.47/10-12*

yiged-ür *(AY.79/22, 80/1), AY. 396 / 8-11, AY. 464 / 24, AY.161/12-17, AY.162/9*

yokad-ur *AY.198/7-9, AY. 395 / 16-19*

-k- yapım ekinden sonra ;

uyak-ur *M.103/32-36*

-ş- işteşlik ekinden sonra;

boguş-ur *M.81/59-62*

bıçuş-ur *M.81/59-62*

kemiş-ür *M.74/17-19, M.71/22-25, M.70/23-26, M.58/2-4, AY. 366 / 16-18, M.108/8*

kesiş-ür *M.81/59-62*

öçeş-ür *M.81/59-62*

örlüş-ür *M.81/59-62*

sançış-ur *M.81/59-62*

sokuş-ur *(AY. 337 / 24; 338 / 1), M.100/21-22*

tegiş-ür *M.104/24-25*

tokış-ur *M.81/59-62*

ursukuş-ur *Kal.Pa.XVII / 8, XVIII / 1-2*

yançış-ur *M.81/59-62*

yıglaş-ur *AY. 640 / 17-18*

yülüş-ür *M.38/20-24*

-tUr- ettirgenlik ekinden sonra;

bultur-ur *AY. 646 / 22-23, AY. 651 / 22*

kantur-ur *AY. 454 / 5-7*

kultur-ur *AY. 221 22 / 25, AY. 366 / 9-10*

kkiriktür-ür	<i>AY. 244 / 2-6</i>
öngedtür-ür	<i>AY. 585 / 15-16</i>
öntür-ür	<i>M.102/5</i>
soydur-ur	<i>M.110/6</i>
tegürtür-ür	<i>M.82/54-56</i>
yavaltur-ur	<i>AY. 507 / 9</i>

-r- ettirgenlik ekinden sonra;

bışur-ur	<i>AY.166/1-3</i>
bitür-ür	<i>AY.166/1-3</i>
bütür-ür	<i>AY. 218 / 2-5, AY. 307 / 1-7</i>
bogur-ur	<i>AY. 507 / 9, AY.291/5</i>
çomur-ur	<i>Kal.Pa.XVII / 6-8</i>
ider-ür	<i>AY. 364 / 14-15</i>
kelür-ür	<i>Ku.İ.Pu. 73-76, Ku.İ.Pu. 77</i>
kiter-ür	<i>(AY.96/23, 97/1), AY. 291 / 5-9, AY.111/4-7, AY.111/14-15</i>
köyür-ür	<i>M.62/24, M.83/42-46</i>
olur-ur	<i>Kal.Pa.LXIV / 7, LXV / 1-2</i>
öçür-ür	<i>AY.96/21-23, AY. 651 / 5-6, Ku.İ.Pu. 201-203</i>
ögür-ür	<i>AY. 579 / 2-4, AY.151/16-19</i>
ölür-ür	<i>M.2/1, M.82/1-2, Kal.Pa.I/5-6, Kal.Pa.II / 1-2, Kal.Pa.II / 8, III / 1-5</i>
singir-ür	<i>M.8/20-23</i>
singür-ür	<i>Kal.Pa.XVII / 1-4</i>
tarkar-ur	<i>AY. 291 / 9-13, AY.111/4-7, AY.111/14-15, AY. 349 / 15-17</i>
togur-ur	<i>M.42/10-13</i>
toşgur-ur	<i>AY. 334 / 9-12</i>
yatur-ur	<i>M.82/43-45</i>
yügür-ür	<i>AY. 364 / 21, AY. 599 / 21-23</i>

+r- isimden fiil yapma eki ile;

yangkur-ur	<i>AY. 496 / 13</i>
-------------------	---------------------

-l- edilgenlik ve meçhullük ekinden sonra;

adrıl-ur	<i>M.41/23-26, Kal.Pa.LXXIII / 3-6</i>
aktarıl-ur	<i>Kal.Pa.XVII / 2-4</i>
amrıl-ur	<i>M.44a/28-29, M.44a/31, M.44a/31-33, AY. 332 / 8-9, Ku. İ.Pu. 61-63</i>
asıl-ur	<i>AY. 362 / 10-11, AY. 419 / 11-13, AY.194/15-18</i>
aşıl-ur	<i>M.41/35-39, M.89/34-37, M.96/4</i>
buzul-ur	<i>M.1/2-3</i>
bıçıl-ur	<i>AY. 620 / 18-22,</i>
egriksel-ür	<i>Kal.Pa.XVII / 8, XVIII / 1-2</i>
eşidil-ür	<i>AY.96/16, AY.125/10-12</i>
eşidül-ür	<i>AY.95/2-5</i>
iştil-ür	<i>M.68/17, M.55/18-21, M.52/8-9, M.36/11, M.40/01-02, M.81/62-63, M.82/2-3</i>
kagrul-ur	<i>AY. 560 / 20-23</i>
kurtul-ur	<i>M.8/45-47</i>
kutrul-ur	<i>AY. 421 / 8-11, AY. 466 / 16-18, AY. 494 / 13, AY. 327 / 7-14</i>
öçül-ür	<i>AY.104/17-22</i>
saçıl-ur	<i>AY. 552 / 20-21, M.110/12</i>
şeşil-ür	<i>Kal.Pa.LXXIII / 3-6</i>
tevşil-ür	<i>AY. 366 / 14-16</i>
tiril-ür	<i>M.82/16-17, M.82/51-52, M.83/48, M.84/545-56, M.108/9</i>
topul-ur	<i>M.2/24-25</i>
tö(kül-ür)	<i>M.55/24-28</i>
tutul-ur	<i>AY. 278 / 24-25, AY.165/5-7</i>
üstel-ür	<i>M.63/27, AY. 419 / 13-14, AY.194/15-18</i>
üstül-ür	<i>AY. 362 / 10-11</i>
üzül-ür	<i>AY.165/11-13,</i>
y(a)d(il)-ur	<i>M.55/17</i>
yangıl-ur	<i>AY. 387 / 7-10</i>
yarıl-ur	<i>M.61/6-8,</i>
yığıl-ur	<i>AY. 491 / 20</i>
yırtıl-ur	<i>M.61/6-8</i>

-t- yapım ekinden sonra;

artat-ur	<i>M.57/5-7, AY. 367 / 9</i>
aşat-ur	<i>AY. 647 3-5</i>
ayıt-ur	<i>M.20/2, M.52/15-16, M.112/10</i>
ayt-ur	<i>M.89/13-14</i>
b(e)lgürt-ür	<i>AY.76/14-17, AY.165/14-17</i>
egid-ür	<i>Kal.Pa.II / 8, III / 1-5</i>
eşid-ür	<i>AY.98/10-12, AY. 338 / 1-2, AY. 364 / 9-10, AY. 531 / 13-16, Ku.İ.Pu. 10b , Ku.İ.Pu.190-191</i>
işid-ür	<i>M.50/11-12, M.51/18-21, M.39/44-45, M.91/19</i>
küçet-ür	<i>AY. 552 / 21-22</i>
küçsiret-ür	<i>AY.163/9-11</i>
küzed-ür	<i>M.18/7-9, M.2/10-12</i>
küzet-ür	<i>AY. 220 / 6-11, AY. 224 / 22-25</i>
örit-ür	<i>Ku.İ.Pu. 200-201</i>
örü-tür	<i>M.63/22</i>
tamut-ur	<i>M.41726-28</i>
tebret-ür	<i>M.77/9</i>
tüket-ür	<i>AY. 334 / 9-12</i>
üklit-ür	<i>(AY.162/22-23, 163/1-3)</i>
y(a)rut-ur	<i>AY. 349 / 14-15</i>
yaşut-ur	<i>AY.96/4</i>

-kit- ettirgenlik ekinden sonra;

körkit-ür	<i>AY. 267 / 19-23</i>
körküt-ür	<i>Ku.İ.Pu. 189</i>

-n dönüşlülük ekinden sonra;

açın-ur	<i>AY.137/21-23, AY.107/7</i>
adın-ur	<i>M.47/10-12</i>
alkın-ur	<i>AY.104/17-22, AY.97/2-5, M.6/16, AY. 337 / 19-22, AY. 553 / 17-20</i>

amran-ur	AY.104/12
aşan-ur	M.112/10-12
atan-ur	M.8/52-53, AY. 589 / 22-23, Ku.İ.Pu. 7-8, Ku.İ.Pu.12-13
ayman-ur	M.112/8-10
barın-ur	M.61/8-10
bışrun-ur	AY. 290 / 8
bilin-ür	M.73/18, AY.137/21-23, M.76/13-14, M.78/25-26, M.78/44-45, M.112/2-3
boşun-ur	Ku.İ.Pu. 38-41
busan-ur	AY. 560 / 20-23, AY. 624 / 14-16, Kal.Pa.XXXVII / 1-2
busurkan-ur	AY. 624 / 14-16
bügülen-ür	Ku.İ.Pu.207-208
ıçgın-ur	AY. 443 / 12-15
ınan-ur	M.18/3, M.18/4-6, AY. 494 / 13, AY.159/4-5
emgen-ür	M.76/12, M.84/6-9, M.84/46-48, Kal.Pa.II / 7
erten-ür	M. 103/27-30
kazgan-ur	AY. 421 / 11-15, M.90/27-31, Ku.İ.Pu. 77-78
katıglan-ur	AY. 233 / 14-15
kirtgün-ür	M.9/30
kolun-ur	(AY.103/22 , 104/1-2) közün-ür AY.143/19-20, AY.76/20-22, M.1/66-68, M.3/29-32, M.19/57-58, AY. 312 / 4-6, (AY. 314 / 24-25; 315 / 1-2), M.96/2, M.113/11, Kal.Pa.XXXVII / 4-7, Kal.Pa.LXVI / 4-6
öğretin-ür	AY. 381 / 15-19
ökün-ür	AY.100/21-23, AY.137/21-23
örten-ür	M.61/6-8, M.41726-28, M.41/28-30, M.78/60-61, M.113/7, M.75/58-62, M.73/34-35, M.73/8-9, M.68/21, M.41/28-30
ötün-ür	M.74/41-43, M.73/19-20, M.70/53-56, M.71/35-37, M.64/11, M.65/3-4, M.66/1, M.51/62, M.38/9-11, AY. 442 / 3-7, M.53/16-17, M.71/49, M.78/6-9, M.79/6, M.79/27, M.80/10-11, M.81/15-17, M.89/33 , M.90/27, M.91/18-19, M.105/18

sakin-ur	<i>M.74/12-13, M.74/27-28, M.64/22-27, M.65/22-24, M.57/14-15, M.54/15, M.33/9-12, M.33/40-43, M.33/58-60, M.50/31-32, M.51/25-26, M.41/3-4, M.87/6-7</i>
serin-ür	<i>AY. 226 / 5-6</i>
sevin-ür	<i>AY. 579 / 2-4, AY.151/16-19</i>
tapın-ur	<i>M.92/2, Kal.Pa.LXXI / 5-7</i>
tatgan-ur	<i>AY. 364 / 11</i>
tavran-ur	<i>AY. 233 / 14-15</i>
tegzin-ür	<i>AY. 387 / 10-12</i>
tegin-ür	<i>M.71/5-52, M.71/41-43, M.69/25-26, M.64/11-12, AY. 501 / 1-2, AY. 655 / 10-11, (AY.192/22-24, 193/1-5), M.77/9, M.78/43-44, M.81/1-2, M.81/13, M.85/17-18, M.112/5-6, Kal.Pa.LXXII / 7-8, LXXIII / 1-2, Ku.İ.Pu.172-173</i>
udun-ur	<i>M.92/2</i>
ukun-ur	<i>M.73/18, M.76/13-14</i>
uvşan-ur	<i>Ku.İ.Pu. 25-29</i>
yadın-ur	<i>AY.137/21-23</i>
yütlün-ür	<i>AY.198/7-9, M.6/16, AY. 395 / 16-19</i>
yörgeñ-ür	<i>M.83/41</i>
yükün-ür	<i>M.18/44-46, M.2/60-61, M.3/40-42, M.3/47-49, M.3/51-55, M.3/60-61, M.39/16-17, (AY. 332 / 24; 333 / 1), AY. 653 / 16-17, M.85/46, M.100/1-2</i>

İstisnalar: Yukarıda basit fiillerin –Ar, türemiş fiillerin –Ur ile çekimlendiğini söylemiştik. Ancak bu tespitin aksine, sonu ünsüzle biten bazı tek heceli fiillerde de, –Ur ekinin tercih edildiği görülüyor. Ancak bu örnekler incelendiğinde, fiillerin sonlarında bulunan ünsüzlerin, yukarıda yapım eki olarak kullanılmış olan ünsüzlerle olan benzerliği dikkat çeker. Nitekim, aşağıdaki bu tek heceli fiillerin çoğunun –n-, -r-, -l- fiilden fiil yapım ekleri ile türemiş olduğu bilinmektedir. Son ünsüzleri benzer olan diğer fiillerin de böyle olması ihtimali var mıdır?

ay-ur	<i>M.35/31-32, M.84/50-52 AY. 367 / 3, Kal.Pa.XIII / 2, Kal.Pa.XIII/5, Kal.Pa.XIII/6-7</i>
--------------	--

ber-ür	<i>Kal.Pa.LI / 2-5, Kal.Pa.LXVIII / 2-4</i>
bil-ür	<i>Ku.İ.Pu. 44-48</i>
bir-ür	<i>M.10/1-2, AY. 216 / 15-21, AY. 217 / 5-9, AY. 647 / 1-3, AY. 648 / 5-8, M.71/60, M.52/23-27, Ku.İ.Pu. 208-209</i>
bol-ur	<i>M.4/56-58, M.28/3, M.41/11-12, M.41/43-44, AY. 412 / 6, AY. 620 / 18-22, AY.87/9-10, AY.87/12-14, M.78/6, M.79/1-2, M.79/19-20, M.79/28-29, M.80/16, M.81/12, M.81/20-22, M.81/56, M.81/57-59, M.83/24-27, M.84/4-6, M.84/42-46, M.85/1-2, M.85/26, M.109/4</i>
bul-ur	<i>M.59/12-13, M.2/2-3, AY. 327 / 14-15, AY.87/6-7, M.52/35-40, M.88/8</i>
ud-ur	<i>Kal.Pa.XXVI / 1-4, Kal.Pa.XXVII / 3-5</i>
kel-ür	<i>AY. 558 / 4</i>
kıl-ur	<i>M.25/7-8, AY. 221 22 / 25, AY. 421 / 11-15, M.58/4-8</i>
kıl-ur	<i>M.88/33, M.96/16, M.109/11, Kal.Pa.I / 6-8, II / 1, Ku.İ.Pu. 97-100, Ku.İ.Pu. 150-152</i>
kir-ür	<i>AY. 550 / 13-14, Kal.Pa.XXXII / 2-3, Ku.İ.Pu.185-187</i>
kol-ur	<i>AY. 354 / 6-7, AY. 648 / 9, (AY.122/23, 123/1-4)</i>
kor-ur	<i>AY. 333 / 11</i>
kör-ür	<i>AY.143/18-19, M.4/12, AY. 292 / 5-8, AY. 306 / 19-20, AY.133/1-8, AY. 394 / 3-4, M.89/17-19, Kal.Pa.I / 2-3, Ku.İ.Pu.207-208</i>
öl-ür	<i>M.5/37-41, M.16/6-10, M.82/51, Kal.Pa.XVII / 4-6, Kal.Pa.XVII / 2-4, Kal.Pa.XXIII / 4-5</i>
san-ur	<i>M.79/25-26, M.79/26</i>
sın-ur	<i>Kal.Pa.XVII / 4-6</i>
tur-ür	<i>(AY. 314 / 24-25; 315 / 1-2), AY. 347/13-14, Kal.Pa.XLI / 1-3</i>
ur-ur	<i>M.84/14</i>
ut-ur	<i>AY.162/9</i>
yat-ur	<i>AY. 587 / 1-4, AY. 640 / 8-10, Kal.Pa.XXXIX / 4-6</i>

Ünsüzle biten fiillerin bir kısmının yukarıdaki gibi *-Ur* ile değil de *-Ir* ile çekimlendiği birkaç örnek vardır. Bu örneklerden bazıları hem *-Ir* ile hem de *-Ur* ile çekimlenmektedir. *-Ur* ve *-Ir* eklerinin bu ikili kullanımı Karahanlı döneminde de aynı şekilde devam eder. Harezmi Türkçesinde ise genel olarak yuvarlaklaşma olduğu görülür.

Aynı şekilde fiillerin de çoğunlukla –*Ur* eki ile çekimlendiği görülür. Yani bu fiillerdeki ek tercihinde –*Ir*>-*Ur* yönünde bir eğilim vardır.

<i>al-ır</i>	<i>M.67/20, AY.151/4-7, AY. 495 / 6-7, M.52/1-3</i>
<i>bar-ır</i>	<i>M.19/43-44, M.2/4-6, M.51/55-58, M.85/36-37, M.103/30-32, Kal.Pa.XVI / 7-8, Kal.Pa.XXIII / 2-4, Kal.Pa.XXIX / 7-8, XXX / 1, Kal.Pa.LXXVII / 6-7, LXXVIII / 1-2</i>
<i>bil-ir</i>	<i>AY.98/16-18, AY.133/1-8, (AY. 539 / 23; 540 / 1-2), AY. 348 / 1, M.13/1, Kal.Pa.XIV / 2-3, Kal.Pa.A parçası/20-21</i>
<i>birt-ir</i>	<i>AY. 651 / 6-8</i>
<i>bul-ır</i>	<i>M.83/58-60</i>
<i>kal-ır</i>	<i>M.10/9-10, Kal.Pa.X / 4-7, Kal.Pa.XXIX / 7-8, XXX / 1</i>
<i>kel-ir</i>	<i>M.74/3-4, M.74/4-6, M.74/6-9, M.70/8-9, M.70/13-14, M.68/33-35, M.68/28-30, M.71/7-10, AY. 482 / 6, M.38/43-44, M.3/12-14, M.8/34-36, M.68/5-9, M.67/5, M.86/2, M.89/11-12, M.90/2-3, M.113/19, Kal.Pa.XXIII / 4-5</i>
<i>teg-ir</i>	<i>M.69/37, M.63/32-34, M.63/35-36, M.63/36-38, AY.96/19-21, M.54/6-7, AY.395/4-10, M.51/53-54, M.112/28-30, Kal.Pa.LXXIV / 1-3, Ku.İ.Pu. 184-185</i>
<i>tet-ir</i>	<i>Kal.Pa.XI/ 3-4, Kal.Pa.XXXVIII / 4-8, Kal.Pa.LXXIV / 5-6</i>
<i>tit-ir</i>	<i>M.80/10, Ku.İ.Pu. / 5-6, Ku.İ.Pu. 8, Ku.İ.Pu. 69-71, Ku.İ.Pu. 158-159, Ku.İ.Pu.192-195, Ku.İ.Pu. 203-205, Ku.İ.Pu. 216-217</i>
<i>yort-ır</i>	<i>M.36/3</i>

Çok Hecelilerde;

<i>artat-ır</i>	<i>Kal.Pa.LXXII / 7-8, LXXIII / 1-2</i>
<i>belgürt-ir</i>	<i>M.101/21, M.101/36-38</i>
<i>bütürt-ir</i>	<i>AY. 231 / 8-12</i>
<i>kaviş-ır</i>	<i>M.63/18-19</i>
<i>kurat-ır</i>	<i>M.96/12</i>
<i>örit-ir</i>	<i>M.33/23-28</i>
<i>yarat-ır</i>	<i>M.37/6-8,</i>
<i>yarut-ır</i>	<i>Ku.İ.Pu. 197-199</i>

Şimdiye kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak;

1. Son hecesi açık olan fiillerin geniş zaman çekimi *-yUr* ile yapılır.

İstisna-1: Birkaç örnek *-r* ile yapılmıştır.

2. Son hecesi kapalı olan tek heceli fiillerin geniş zaman çekimi *-Ar* ile yapılır.

İstisna-2: Birkaç örnekte *-Ar* eki çok heceli fiillere gelmiştir.

3. Son hecesi kapalı olan çok heceli fiillerin geniş zaman çekimi *-Ur* ile yapılır.

İstisna-3: Birkaç örnekte *-Ur* eki tek heceli fiillere gelmiştir. Ancak bu fiiller de türemiş olabilir.

İstisna-4: Bazı tek ve çok heceli fiillerin geniş zaman çekimi *-Ir* eki ile yapılmıştır.

Görüldüğü gibi maddelerdeki yargıların, hep bir istisnası vardır. Bu istisnaların sebepleri olarak; Türk dilinin tarihi süreç içerisindeki gelişim ve değişimi ve farklı coğrafyaların sebep olduğu ağız ayrılıkları gösterilebilir.

2.1.1.2. Geniş Zaman Eklerinin Birleşik Fiillerin Çekiminde Kullanılması

“Birleştirme yolu ile yapılan fiillere **birleşik fiiller** denir. Birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir.”⁷⁴ Bu bölümde *-Ar* ile çekimlenen birleşik fiillerin yapısı konusu, öncelikle (az önceki tanıma göre) ikiye ayrılmıştır: “*isim+fiil*” yapısındaki çekimler ve “*fiil+fiil*” yapısındaki çekimler. Bu ayırmadan sonra, “*fiil+fiil*” yapısındaki çekimde, *-Ar* ekinin her iki fiile de geldiğini göz

74 Zeynep Korkmaz, “Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları”, <http://us.geocities.com/turklukbilgisi/turkcedebirlesikfiillerveanlamkaymalari.htm>.

önünde bulundurarak, fiillerle yapılan birleşik fiiller konusunu da kendi içinde, geniş zaman eklerinin asıl fiile ve yardımcı fiile eklenmesine göre iki bölüme ayırdık.

2.1.1.2.1. İsimlerle Yapılan Birleşik Fiillerin (İsim+Fiil) Çekimi

İsimlerin cümle içerisinde yargı ifade edebilmeleri, yanlarına yardımcı olarak aldıkları belirli birtakım fiillerle olur. İncelediğimiz metinlerde karşımıza çıkan bu yardımcı fiiller şunlardır: *er-*, *bol-*, *tur-*, *kıl-*. Konumuz gereği, aşağıda, bu yardımcı fiillerin yalnızca geniş zaman çekimine yer verilmiştir. Her yardımcı fiil ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Yani bu bölümde yapılan sınıflandırmada yardımcı olarak kullanılan fiillerin çeşitleri esas alınmıştır. Bu tasnif doğrultusunda oluşturulan alt başlıkların isimlendirilmesinde, yapıların formül halindeki şekilleri kullanılmıştır. Her alt başlıkta, önce o yardımcı fiilin yapısı, daha sonra da bu yapının cümleye kattığı anlam değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2.1.1.2.1.1. “İsim + er-ür” Yapısındaki Çekimler

Türkçenin her döneminde işlek olarak kullanılan bildirme çekimi, *er-* yardımcı fiili ile yapılan çekimdir. Türkiye Türkçesinde *i-* haline gelen ve daha da ileri gidilerek düşürülebilen bu fiil kökünün, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde korunduğu görülür. *er-* fiili, çeşitli türlerdeki isim ve isim gruplarından sonra kullanılabilir. Aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, “*isim+er-*” yapısında ismin yerindeki kelime, isimden başka, sıfat, zamir veya edat türünden sözcükler ile isim tamlaması ya da sıfat tamlaması gibi kelime grupları ve ikilemeler olabilir. Bu yapıların izahından önce, “*isim+erür*” şeklindeki birleşik fiillerin çekimleri şahıslarına göre sıralanarak örnekleriyle verilmiştir:

Teklik 1. Şahıs: isim+erür+şahıs zamiri

öngre üdteki bodıs(a)t(a)v m(a)has(a)tvı atl(i)g tigin erser .. ol amtı m(e)n odgurak şakımını burkan erür m(e)n .. AY. 642 / 14-17 (Önceki zamandaki bodhisattva Mahasatvı adlı prens ise, şimdi ben muhakkak Şakımını burkanım)

Teklik 2. Şahıs : -----

Taradığımız metinlerde, isimlerle yapılan birleşik fiillerin *-Ar* ekli çekiminde bu şahsın örneklerine rastlanamamıştır.

Teklik 3. Şahıs: isim+erür+Ø

kim amtı sizlerke y(a)ruklug tilgen içinte közünü y(a)rlıkadaçı t(e)ngri burkan erser ol t(e)ngri t(e)ngri burkan erür AY.19074-8 (Şimdi sizlere ışıklı tekerlek içinde görünüp buyuran tanrı Buda ise işte o tanrılar tanrısı Budadır.)

ay kavşığıya ol y(a)ruklug tilgen içinte közünü y(a)rlıkadaçı t(e)ngri t(e)ngri burkan erser neng b(e)lgürtme üze közünteçi b(e)lgürtme burkan ermez AY.189/8-12 (Ey Kausika, o ışıltılı tekerlek içinde görünüp buyuran tanrılar tanrısı Buda ise asla başkalaşma ile görünen başkalaşan Buda değildir.)

Çokluk 1. Şahıs : isim+erür+şahıs zamiri

alku toyın başlg erür biz M.73/52 (Hepimiz rahip başlıyız.)

Çokluk 2. Şahıs : isim+erür+şahıs zamiri

yalanguz ayakka tegimlig erür siz AY. 350 / 4 (Yalnız, saygıdeğersiniz.)

Çokluk 3. Şahıs : isim+erür+şahıs eki

bo nom erdni içinteki yörügleri adruk adruk nom b(e)lgüleri öğretingülük yorıgları yene burkan kutın bulguka ertingü edgü yaraşı erürler tengrim tip ötünü tüketip AY.183/5-10 (Bu öğreti mücevherinin içindeki yorumları, ayrı ayrı öğreti belirtileri, öğrenilmesi gerekli davranış şekilleri, yine, Buda kutsallığını bulmak için son derece iyi (ve) uygundurlar efendim diye konuşmasını saygıyla tamamlayıp ...)

anın çın kirtü ermezler AY. 382 / 24 (Bu yüzden doğru (ve) gerçek değildir.)

Aşağıdaki cümle olumsuzdur. Ama bu olumsuzluk, *er-* fiilinin olumsuz çekimiyle yapılmamıştır. *İsim+fiil* yapısındaki birleşik çekimin isim unsurunu oluşturan sözcük, isimlerdeki olumsuzluğu sağlayan *-siz* ekiyle genişletilmiştir. Böylece, isimdeki olumsuzluk, fiile de yansımıştır.

y(a)rlıkançuçı köni yorıngız .. sakınu yitiñsiz erürler AY. 656 / 11-13 (Merhamet edici doğru yürüyüşünüz, düşünülerek tasavvur edilemez)

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, teklik ve çokluk birinci ve çokluk ikinci şahısların çekimi, şahıs zamirleri ile; teklik üçüncü şahısların çekimi eksiz ve çokluk üçüncü şahısların çekimi *-Ar* eki ile yapılmıştır.

İsim+fiil yapısındaki birleşik fiilin isim unsurunun farklı kelime türleri ve kelime gruplarından oluşabileceği belirtilmişti. Aşağıda, bununla ilgili bilgiler ve örnekler sunulmuştur:

“*İsim+fiil*” yapısındaki isim yerinde kullanılan sözcükler;

a) *İsim olabilir*: İsim soylu sözcükler, birleşik çekimde yalın halde olabildikleri gibi, çekimli halde de bulunabilirler. Aşağıdaki örnekte görüleceği gibi isim, iyelik eki ile çekimlenerek bu birliğe katılmıştır:

turkaru antag küsüşüm er(ür) toyın bolayın M.45/12 ([sürekli böyle isteğimdir; rahip olayım =] Bütün arzum rahip olmağı)

monı monçulayu bo kamağ nomlarığ bilgeli ukğalı umakım üze bar erür mening alp sakınguluk bilge bilgilig y(a)rukum AY. 540 / 7-12 (Bunu, bu şekilde, bütün bu öğretileri bilip anlayabilmem vesilesiyle, vardır benim iyi düşünen bilge bilgeli ışığım...)

edgölüg dintar ara tengri tengrisi burkanta yigrek yok erür M.58/34-37 (Şerefli rahipler arasında Tanrılar Tanrısı Burkan'dan daha üstünü yoktur.)

burkanlarning kü<v>rügi sakınguluksuz erürler AY.34ı/12-13 (Burkanların davulu(?) korumasızdır.)

tanglançığ erür siz t(e)ngirim .. uçsuz kadıgsız yorigingız üze .. tanglançığ erür siz .. udumbar çeçek teg .. alp tuşgulukunguz üze .. tanglançığ erür siz .. taglar kanı basmış teg AY. 654 / 2-7 (Şaşırtıcısınız tanrım, uçzu bucaksız yolunuz ile; şaşırtıcısınız tanrım, udumbar çiçeği gibi zor rastlanılan (varlığımız) ile; şaşırtıcısınız tanrım, dağlar hanının basması (baskın yapması?) gibi...)

*nom atkıklıg teng köngül erser :: k(a)ltı bıç ajun tnl(i)glarıg barçanı nom kolusınça körüp mensiz meningsiz tözlügin bilip (3) tnl(i)g titme atning yılayu tözlügin ukup tüp tüz tükel tengin **ermek erür** AY. 266 / 23-25 ; 267 / 1-5*

(Öğreti bağlı(lığı?) eşit gönül ise, beş varlık şeklindeki canlıları, hepsini, öğreti isteğine göre görüp bensizliğin temelini bilip canlı denilen adın yalancı(?) temelini anlayıp derin, doğru mükemmel eşitlikle olmaktadır.)

Yukarıdaki örnekte birleşik fiilin hem isim unsurunun, hem de fiil unsurunun *er-* kökü ile yapıldığı dikkat çeker. İsim görevindeki *er-* fiil kökü, *-mek* fiilden isim yapan mastar ekiyle genişletilmiştir.

Aşağıdaki örnekte bulunan birleşik fiil yapısı ise yine Eski Uygur Türkçesinin çok karşılaşılan yapılarından olan yan cümlenin içerisindeki bir “iç cümle”nin yüklemi olmuştur:

*nomug **nom ermez tip** tidim erser .. AY.137/1-2 (Öğretiye “öğreti değil” dedim ise...)*

b) *Sıfat olabilir:*

*amtı sinite takı **yok çığay inka erü(r) men** M.10/36-38 (şimdi (ise) yersiz yurtsuzum ve senden daha fakirim)*

c) *Zamir olabilir:* İsim+fiil yapısındaki birleşik çekimde isim yerinde bulunan zamir, genellikle soru zamiri ya da işaret zamiridir.

*basutçısı **kim erür** M.41/21 (müsebbibi kimdir.)*

*ol y(i)g(i)rmi törlüğ biligsiz biligler yme **kayular erür tip tiser** AY. 319 / 8-10 (O yirmi türlü bilgisiz bilgi hangileridir dersin...)*

***bışınç tükel bilge biligig küsemekke (3) tayanıp buşı p(a)ramıtıg netegin bütürürler tükel bilge biligig küsemek yme kayu erür tip tiser** AY. 218 / 2-5 (Beşinci olarak, mükemmel bilge bilgiyi istemekle ilgili olan sadaka verme erdemini nasıl yerine getirirler, mükemmel bilge bilgiyi istemek nasıldır, diye sorarsan...)*

eşidilmiş şlök nomı **bo erür** AY.96/17 (İşitilen şiir (şeklindeki) öğreti budur)

kaçıg orunlar **bular erür** M.42/5-6 (Duyu organları şunlardır.)

ajunlarıg ulag sapıg kulgulug ang aşnu kşn ödteki biş yapaglar **ol erür** N.43/4-7(Varlık şekillerini illet zinciri yapan ilk devirdeki beş yapı şunlardır.)

d) *Edat olabilir:* Edat olarak genellikle, gösterme ve pekiştirme edatları kullanılmıştır.

sumır tag[ning idizi] neteg ülgülegül[üksüz] [erser k(a)ltı kök] kalık <kovukı yme antag ok> erür AY.113/9-11 (Sumır Dağı'nın yükseklığı nasıl ölçülemez ise, gökyüzünün içi(?) de öyledir)

k(a)ltı suv içinteki ay t(e)ngri bodı yorigda yorımış teg mening bodı yorigda yorımakım ançulayu ok erür AY. 382 / 1-4 (Su içindeki ay tanrısının dharanıya uygun yaşayışı gibi benim dharanıya uygun yaşamam aynen şöyledir.)

antag ol kavşıkıya antag erür AY.83/18-19 (Kavşıkı için bunun gibidir (=böyledir))

nomça törüçe kıltaçı ilig kan .. ol inçe erür AY. 564 / 23; 565 / 1-2 (Öğretiye, kanuna göre yapacak olan bey, han şöyledir.)

Bir isim, verilmek istenen anlamı bazen tek başına bildiremez. Anlamın genişletilmesi gerektiği bu gibi durumlarda kelime gruplarına başvurulur.⁷⁵ Kelime grupları, cümle içinde tek bir kelime gibi işlev görürler. Grubun başına ya da sonuna gelen ek veya kelimeler, bütün grubu etkiler. Burada da, kelime grubunun sonuna gelen yardımcı fiiller, grubun tamamını kapsayarak bir yargı bildirir. Metinlerimizde isim tamlaması, sıfat tamlaması ve ikilemeler, yardımcı fiillerle sıkça kullanılmıştır. Yardımcı fiil, iki kelimedenden oluşan grupları kapsadığı gibi çok kelimeli gruplarla da görülebilir.

e) *İsim tamlaması olabilir:* Türkçede iki türlü isim tamlaması vardır:⁷⁶ Biri belirtili isim tamlaması, diğeri belirtisiz isim tamlaması. Belirtili isim tamlamalarında, tamlamanın ilk

75 Leyla Karahan, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay., Ankara 1998, s.11.

76 Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara 2003, s.202.

ögesi ilgi eki *-nIn/-nUn* ve ikinci ögesi iyelik eki *-sI/-sU, -I/-U* ekini alır. Belirtisiz isim tamlamalarında ise tamlamanın birinci ögesi hiç bir ek almaz. İsim tamlamalarında tamlayanın ilgi eki alıp almaması, o tamlamanın yapısını olduğunu kadar anlamını da etkiler. Belirtili isim tamlamaları belirli nesnelere ifade eder (*bilgisayarın ekranı, yazıların rengi...vb.*), buna karşın, belirtisiz isim tamlamaları ise, genel adlar yapar (*ayakkabı bağı, hesap makinesi...vb.*). Eski Uygur Türkçesi döneminde hem belirtili, hem de belirtisiz isim tamlaması vardır. Üstelik bunlar farklı yapıların içerisinde karmaşık gibi görünen düzenlerin kurulmasında kullanılmış ve böylece ayrıntılanmış anlamlar oluşturulmuştur.

yavlak yollar erser tamu prit yulki asurilar yolu erür AY. 221 / 10-12 (kötü yollar ise, cehennem, hayal, hayvan, şeytan yoludur.)

bilmiş k(e)rgek monı üze .. ölüm b(e)lgüsü erür tip AY. 595 / 10-12 (Bilmek gerek ki, ölüm işaretidir.)

Aşağıdaki örnekte, isim unsuru isim tamlaması olan birleşik fiilin, temel cümlenin değil, bir iç cümlenin yüklemi olduğu görülür:

ölgeysükde yme yügerü bolup olar tişi et'öznüng üzlünçüsü erür tip bilmiş k(e)rgek AY.86/16-18 (Ölgeysükte ise yukarı çıkınca, onlar dişi bedeninin yok edicisidir diye bilmek gerek)

f) Sıfat tamlaması olabilir: “Tamlayanın da, tamlananın da herhangi bir çekim eki almadığı ve tamlayanın tamlananı nitelediği kelime grubudur.”⁷⁷ Karşılaştığımız sıfat tamlamaları, bir sıfat ve bir isimden meydana gelen kısa oluşumlarının yanı sıra, bazen oldukça uzundur.

ulug azruaya bo nom erdini evrilinçsiz oruntaki bodıs(a)t(a)vlarning yig başdınkı edgü yiltızlıg urugların bütürteçi bışurtaçı kamağ nomlarning iligi kanı kamağda başdınkı nomlug tamga erür AY. 336 / 23-25; 337 / 1-4 (Ey ulu Ezrua! Bu öğreti cevheri dönmeyen yerdeki bodhisattvaların en iyi, baştaki, iyi esaslı özelliklerini öğretecek (olan) bütün öğretmenlerin hanı, her şeyden önce (olan) öğreti damgasıdır.)

⁷⁷ Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara 2003, s.204.

*men yime gaudami katunka **asagda asaglig erür men** M.22/12-13 (Ben gene kraliçe Gautami'ye çok hizmet ederim.) (Kelime grubunu sor)*

*keyiz, sunçuk isiç bukaç burnaç **etüzlüg erür** M.73/33-34 (Keçe, dilenci kasesi, kazan, tencere, bakraç vücutludurlar (yani: çaldıkları eşya kılığında))*

*yirtinçülüğ edremler erser .. k(a)ltı **itiglig akıglıg bilge biligler erür** AY. 256/4-6 (Dünyevi erdemler ise, süslü, geçici bilge bilgilerdir.)*

*ulug azruaya bo nom erdini evrilinçsiz oruntaki bodıs(a)t(a)vlarning yig başdınkı edgü yiltızlıg urugların bütürteçi bısurtaçı kamağ nomlarning iligi kanı kamağda başdınkı **nomlug tamga erür** AY. 336/23-25; 337 / 1-4 (Ey ulu Ezrua! Bu öğreti cevheri dönmeyen yerdeki bodhisattvaların en eiy, baştaki, iyi esaslı özelliklerini öğretecek (olan) bütün öğretilerin hanı, her şeyden önce (olan) öğreti damgasıdır.)*

g) İkileme olabilir: İkilemeler, bilindiği gibi Eski Uygur Türkçesinin tipik özelliklerinden biridir.⁷⁸ Bu dönemde her fırsatta kullanılan ikilemeler, değişik şekilde ve görevde karşımıza çıkabilmektedirler. Burada da birleşik fiillerin isim kısmını oluşturmuştur:

*bo kamağ kut bulmaduk yalanguklarning et'özleri köngülleri **çunsız y(a)rpsız erür** AY. 383 / 4-6 (Bütün bu kut bulamayan insanların vücutları (ve) gönülleri gerçeksiz (ve) kuvvetsizdir.)*

*t(e)ngrim sizing edgülig .. taluy ögüzüngüz **king tering erür** AY. 647 / 11-13 (Tanrım, sizin iyilikle dolu nehriniz, çok derindir.)*

*ol buyan edgü kılınç **yöleştürgülüksüz ok ogşatguluksuz erür** tip y(a)rıkadı AY.181/22, 182/1-2 ('o iyi davranış (başkasıyla) karşılaştırılmayacağı gibi benzersizdir (de)' diyerek buyurdu)*

---

⁷⁸ Saadet Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", DTCF Yıllık Çalışmaları Dergisi 1, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, 1940-41, s.97-144.

azlı övkele nızvanılarını kevmek erser k(a)ltı et'özle isig özle üzeki bodulmak yapşınmakıg yene emgetdeçilerke kor kıtaçılarka bulganmak kakımakıg basmak küçsiretmek erür AY. 225 / 23-24 ; 226 / 1-4 (Hırslı öfkeli ihtirasları zayıflatmak ise, beden (ve) can üzerindeki yapışmayı, yine eziyet çekecek, zarar göreceğ olanlar için bulanmayı, karışmayı basmak, güçsüzleştirmeğtir.)

.. ançama edgü mengi erür küsemış küsüşler kanmakı .. M.47/18-19 (Arzu edilmiş arzuların yerine getirilmesi bu kadar güzel ve zevklidir.)

ançulayu kelmişig ulug bahşım ol tip sözleyü kirtgünteçilerig ançulayu kelmişning et'özi birle ikisiz bir yanlıg erür tip bilmiş kergek AY.77/22, 78/1-2 (Bu şekilde gelene büyük öğretmenimdir diyerek, (dine) inanacak olanlar böyle gelenin vücudu ile farksız yani aynıdır diye bilmek gerek.)

bo montag yanglıg tütrüm tering yörüglüg köni kirtü nom y(a)rılığın eşidgeli bolmışımızka 'eng ked ögrünçlüğ sevinçlig erür biz tip sevinç ötüntiler AY. 391 / 15-18 (Böylesi derin izahlı doğru, gerçek öğretiyi işitmiş olduğumuz için çok sevinçliyiz, diye sevindiler).

h) Edat grubu olabilir: Bir isimle bir edatın oluşturduğu gruba edat grubu denir.

t(e)ngirim sizing (8) et'özüngüz .. sobak (?) altın öngi teg erür AY. 658 / 8-9 (Tanrım sizin vücudunuz, som altın rengi gibidir.)

ı) Vasıta grubu olabilir: Aşağıdaki örnekte –(I)n vasıta ekiyle bu grubun oluşturulduğu görülüyor:

tınl(t)glarıg özke içkermek erser :: k(a)ltı ed tavar birmek üze seviglig sav sözlemek üze edgüke mengike yar<a>tmac üze :: bir işlig olmak üze :: bo tört törlüg ugurın (19) erür AY. 217 / 14-19 (Canlıları kendine bağlamak ise, mal mülk vermek ile, sevilen sözleri söylemek ile, iyiyi, sevinci meydana getirmek ile, bir işli olmak (= tavırlarının tutarlı olması) ile, bu dört türlü özellik sayesinde olur.)

Yukarıda, yardımcı fiillerle birlikte birleşik fiiller oluşturan bir kelime grubunun birden fazla sözcükten oluşabileceğini belirtmiştik. Buna bir örnek:

k(a)ltı kayu kayu tınl(ı)glar kayu kayu tıtaglar üze k(e)ntü et'özke emgek keltükde ol kelmiş emgekig teginür erken bo mening emgek teginmekim barça öngre öngre ajunlartaki kılmış ayıg kılınçlarınning küçi küsüni erür :: neng kimke yme iringülük övkelegülük ermez tip AY. 208 / 8-15 (Hangi canlılar, hangi sebeplerle kendi vücutlarına eziyet ulaşınca, o gelmiş olan eziyeti çekerken, “bu benim eziyet çekişimin hepsi evvelki alemlerde yapmış (olduğum) kötü davranışlarımın gücü kuvveti (derecesinde)dir, hiç kimseye öfkelenmem”, deyip...)

2.1.1.2.1.2. “İsim + tur-ur” Yapısındaki Çekimler

Metinlerimizde, *tur-* yardımcı fiili ile çekimlenen sözcükler, hareketin yalnızca teklik 3. şahsı için kullanılmıştır. Bu şahsın çekimi eksizdir. “İsim+tur-ur+Ø” formülüyle gösterilebilir. Türkiye Türkçesindeki *-dIr, -dUr, -tIr, -tUr* bildirme ekinin Eski Türkçedeki şeklindedir. Zamanla ekleşerek *-dIr* yapısında kullanılmaya başlamıştır.

Birleşik çekimdeki isim unsuru, isim, sıfat, ikileme, isim tamlaması ve sıfat tamlaması olabilir:

yok kurug emgek tözlüg adalıg turur M.1/3-4 (Yokluğun menşei ızdıraptır ve tehlikelidir.)

kamagda taştın vayturi önglüg taluy ögüz suvı turur M.28/4-5 (Hepsinden dışarıda ? Vaidurya renkli deniz ve ırmak suyudur.)

çambudvip uluş turur M.28/9 (Dünyadır.)

anınğ ara artukta artuk biş ajun tınlıglar öze isig amrak köngülü turur M.33/12-15 (Bu arada beş varlık şeklinde bulunan yaratıklar için haddinden fazla sıcak, müşfik duygular besler.)

Bu örneklerden de görüldüğü gibi *isim+tur-ur* yapısındaki birleşik çekim, yalnızca teklik üçüncü şahıs için kullanılmaktadır. İsimlerle yapılan birleşik fiiller içerisinde, sadece

tur- yardımcı fiili ile kurulan birleşik çekim için bu böyledir. Diğer yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiillerin, hemen hemen her şahıstaki çekiminin olduğu görülür.

2.1.1.2.1.3. “İsim + bolur” Yapısındaki Çekimler

Taramış olduğumuz metinlerde en çok üçüncü teklik şahsın çekiminde kullanıldığı görülmüştür. İsim görevindeki sözcük farklı türlerden ve kelime gruplarından olabilir. Aşağıda önce *isim+bolu-ur* birleşik fiilinin yapısı incelenmiş, daha sonra isim unsurunun yerine gelebilen kelime türleri ve grupları ele alınmıştır.

Teklik 1. Şahıs: İsim + bol-ur + şahıs zamiri

men yime ilig kan ordusinta ordu karşı kodup şmnanç bolur men M.51/38-40 (Ben de hükümdar sarayında, sarayı terk edip rahibe olacağım.)

Teklik 2. şahıs: -----

Taradığımız metinlerde *isim+bolur* yapısındaki birleşik fiilin bu şahıstaki çekimine rastlayamadık.

Teklik 3. Şahıs: İsim + bol-ur + Ø

Antag antag asıgka tusuka tegmek bolur M.69/41-42 (İşte böyle nice nice faydalara ulaşabilir.)

Bu çekimde görev alan *isim+bol-* yapısındaki bazı grupların kalıplaşmış olduğu görülüyor:

idiş tavar buşu birser kop kamag ajunta bilge biligke tükellig bolur M.54/24-26 (Kap ve malı sadaka olarak verse, bütün alemlerde hikmete sahip olur.)

az kılınç tıltaginta tutyak nızvanı belgülig bolur M.41/33-35 (Hırs ve arzu sebebinden varlığa bağlanma ihtirası zuhur eder.)

kam(ag)da üstünki arhantlarning edgüsin erdemin bulgalı tegimlig bolur M.2/25-28 (hepsinden üstün olan velilerin yüksekliğine faziletine ulaşmağa layıktır.)

Çokluk 1. Şahıs: İsim + bol-ur + şahıs zamiri

sizni birle şmnanç bolur biz M.51/45 (Sizle birlikte rahip olacağız)

Çokluk 2. Şahıs: İsim + bol-ur + şahıs zamiri

umug inag bolur siz AY. 334 / 17-18 (Umut (ve) destek olursunuz.)

Çokluk 3. Şahıs: İsim + bol-ur + şahıs eki

takıy ime edgü aşay küçinte uvutlug uyatlıg bolurlar M.59/7-8 (Ve yine iyi niyet sayesinde terbiyeli ve edepli olurlar.)

buyançı bolmazlar M.75/18 (İyiliksever olmazlar.)

Buraya kadar, *isim+bol-ur* yapısındaki birleşik çekimin şahıslara göre örnekleri sunuldu. Şimdi ise, *isim* unsurunun yerine kullanılabilen sözcük türleri ve kelime grupları verilecektir.

İsim+fiil yapısındaki birleşik fiillerden olan “*isim+bol-ur*” çekiminde, isim görevinde bulunan sözcük;

a) İsim olabilir;

Enetkekçe bolur M.59/28 (Hintçesidir)

paşang (tag)da tengri tengrisi burkan(ka) ... kavışıp toyın bolur M.8/36-38 (Pasânak [s altı nokta] ... Tanrılar Tanrısı Burkan'a ... kavuşup rahip olur.)

b) Edat olabilir;

yene ertmiş kelteçi közüdür bo üç üdki buyanlar barça anta tutulur için anın antag bolur AY.156/20-23 (Yine geçmiş, gelecek ve şimdiki bu üç zamana ait iyilikler, hepsi orada tutulur olduğu için, onun için öylece olur)

c) Zarf olabilir;

tözünler oglıya p(a)ramıt timek savning yörügi negü bolur tip tiser AY. 309 / 15-17 (Ey asiller oğlu! Paramıt (erdem) denilen sözün izahı nasıldır, dersen...)

d) İsim tamlaması olabilir;

[ne]çe [t(e)nglig] tıdıg antrayları arısar [neçe] t(e)nglig nomlarning öz tözi ançulayu ok arıg süzük yig bilge biligig bulmakı bolur AY.78/12-16 (Nice eşit sebep (ve) antrayları temizleseler, nice denk dinlerin kendi temeli aynı bu şekilde temiz (ve) daha iyi (olan) hikmeti bulmak olur (=bulmasıdır).)

e) Sıfat tamlaması olabilir;

... **çikin etüzlüg ulug (tegi)mlig arhantlar bolurlar** M.50/9-10 (ibrişim vücutlu, büyük nasipli veli olurlar.)

f) İkileme olabilir;

kim kayu bo tözünler oglı tözünler kızı süzük kirtgünç köngüllüg tnl(i)glar üzeliksiz iduk tayşing nomlug yorigda yorıp ontın singarkı alku burkanlarig üzeliksiz nom tilgenin evire y(a)rlikagularınga ötügçi bolmakları üze öggülük alkaguluk burkanlar **öğirgülük sevingülük bolurlar** AY.177/20-23 (İşte bu soylular oğlu, soylular kızı, temiz, inançlı gönle sahip canlılar, daha üstü bulunmayan, kutsal Mahayana öğretisi yolunda yürüyüp on taraftaki bütün Budalardan, daha üstü olmayan öğreti tekerleğini çevirerek buyurmaları için ricacı olmaları ile Budalarca övülürler, Budalar (da) sevinirler, kıvanırlar.)

bulut [toz tuman] parmanular üze köşigsiz tüz [kök] kalık uguşı neteg [erser] ançulayu ok kök kalık [antag] **arıg süzük bolur** AY.75/8-12 (Bulut, toz duman (şeklinde olan) parmanular üzserinde köşigsiz (gölgesiz?) dümdüz göğe benzer (şekilde) nasıl temiz (bir halde) ise aynı bu şekilde de gökyüzü öyle temiz olur.)

Verilen örneklerden görüldüğü üzere, isimlerle kullanılan bol- fiilinin geniş zamandaki çekimi, er- ve tur- fiili gibi, bildirme görevini üstlenmiştir.

2.1.1.2.1.4. “İsim+kıl-ur” Yapısındaki Çekimler

Türkiye Türkçesinde halen kullanılan yardımcı fiillerden biridir. Fiilin gösterdiği hareketin kılındığını, yapıldığını belirtir. Çok fazla örneği yoktur. Taradığımız metinlere göre bu yapının çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

Teklik 1. Şahıs: İsim + kıl-ur + şahıs zamiri

[isig] özüm din berü **umug inag t[apig udug kılur m(e)n]** AY.110/12-13

Teklik 2. Şahıs: -----

İsim+kıl-ur yapısındaki birleşik fiillerin bu şahıstaki çekimine rastlanamamıştır.

Teklik 3. Şahıs: İsim + kıl-ur + Ø

(*küsüşin*) için **edgü avrış kılur** M.38/45-46 ((*Arzusuna*) göre daha iyi hareket eder.)

Çokluk 1. Şahıs: -----

İsim+kıl-ur yapısındaki birleşik fiillerin bu şahıstaki çekimine rastlanamamıştır.

Çokluk 2. Şahıs: İsim + kıl-ur + şahıs zamiri

nomlug y(a)rukın tınmaksız .. asıg tusu kılur siz AY. 646 / 18-19 (Öğreti ışığıyla dinlenmeden fayda kılarsınız.)

Çokluk 3. Şahıs: İsim + kıl-ur + şahıs eki

süngüş [tö]tüş kılurlar AY. 554 / 2-3 (*Savaşırklar, dövüşürler.*)

egsük k(e)rgek kılmaşlar AY. 356 / 13-14 (*eksik, gerekli yapmazlar.*)

Buraya kadar, isimlerle yapılan birleşik fiillerin çekimli hallerinin genel yapısı incelenmeye çalışıldı. Bir tarafı isim olan birleşik fiillerin, fiil kısmını oluşturan yardımcı fiiller, *er-*, *tur-*, *bol-* ve *kıl-* 'tır. Bunların içinde yardımcı fiili *kıl-* olan birleşik fiillerin geniş zaman çekimleri, en az örneğe sahip olanıdır. Yardımcı fiili *tur-* olan birleşik fiillerin geniş zamandaki çekimi, yalnızca teklik üçüncü şahıslarla yapılmıştır.

2.1.1.2.2. Fiillerle Yapılan Birleşik Fiillerin (Fiil+Fiil) Çekimi

Yukarıdaki bölümde *isim+fiil* yapısındaki çekimler incelenmişti. Bu bölümde ise *fiil+fiil* yapısındaki birleşik fiillerin çekimi ele alınmıştır. *-Ar* eki, bu yapı içerisinde bazen esas fiile bazen de yardımcı fiile eklendiği için bu ikisi ayrı bölümde incelenmiştir: 1) *-Ar* ekinin asıl fiile eklendiği çekimler ve 2) yardımcı fiile eklendiği çekimler. Bu ek, her iki bölümde de farklı görev ve yapıda kullanılmıştır. Geniş zaman ekinin içinde bulunduğu bu

yapılar, önce bir formül şeklinde verilmiş, ardından, yapı ve anlam ile ilgili gerekli açıklamalar yapılmıştır. Burada, ayrıntılı izahlara geçilmeden önce, kısaca birleşik fiillerin özelliğinden bahsedilmiş ve taramış olduğumuz metinlerde, bu konuda rastlanılan çekimlerin yapıları maddeler halinde sunulmuştur.

Fiillerle oluşturulan birleşik fiillerin çekimi, bitmemiş bir fiile, başka bir yardımcı fiilin çekimli halinin eklenmesi ile oluşur. Bu oluşumda esas fiilin içinde bulunduğu ilk çekim hareketin şekil ve tarzını yansıtırken, yardımcı fiilin içinde bulunduğu ikinci çekim ise hareketin zamanını yansıtır.⁷⁹ Yardımcı fiil görevinde kullanılan fiiller cümleye, esas fiilin ifade ettiği hareketi netleştiren, anlamını daha da belirginleştiren bir ayrıntı katar. Kattığı bu ayrıntıyla, esas fiilin tek başına oluşturamadığı ifadenin ortaya çıkmasını sağlar.

2.1.1.2.2.1. Geniş Zaman Eklerinin Asıl Fiile Eklendiği Birleşik Çekimler

2.1.1.2.2.1.1. Geniş Zaman Eklerinin Alışkanlık Fiillerinin Çekiminde Kullanılması

Bu bölümde *-Ar* ekinin, esas fiile eklenmiş haldeki yapısı ve çekime kattığı anlam üzerinde durulmuştur. $(EF+-Ar) + (YF)$ şeklindeki yapı alışkanlık fiili olarak adlandırılır. Taradığımız metinlere göre bu yapıdaki çekimlerde, yardımcı fiil olarak *er-*, *bol-*, *tegin-* ve *bir-* fiilleri kullanılmıştır. Dolayısıyla, bu bölümde oluşturulan başlıklar şu şekildedir:

- Ar erti
- Ar ermiş
- Ar erser
- Ar erür
- Ar boltı
- Ar bolur
- Ar teginür
- Ar birür

---

79 Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s.732.

2.1.1.2.2.1.1.1. -Ar erti

er- fiilinin *-ti* zaman eki ile çekimi, esas fiilin bildirdiği hareketin geçmişte olduğunu gösterir. Esas fiile eklenen *-Ar* eki ile birlikte ortaya çıkardığı anlam, geçmişteki bir oluş, kılış veya durumun sürekliliğidir. Geçmişte sürekli olarak devam eden bu hareket, artık bitmiştir. Yani esas fiile gelen *-Ar* eki, hareketin tarzını bildirmektedir.

Talat Tekin'in sürekli geçmiş zaman⁸⁰ dediği, diğer Türkçe gramer kitaplarında ise genel olarak geniş zamanın hikâyesi⁸¹, anlatması⁸², öykülenmesi⁸³ ... gibi adlarla ifade edilen bu birleşik çekimin metinlerimizdeki durumu şudur:

Teklik ve Çokluk 1. Şahıs: “EF-Ar + YF-zaman ve şahıs ekleri”

Aşağıdaki örneklerde, teklik 1. şahısların, şahıs eki; çokluk 1. şahısların ise şahıs zamirleriyle çekimlendiği görülür:

*andın adın kertilerka yime ök tartıp **birür erdimiz** M.73/26-27 (Bunlardan diğer alelade kimselere de çekip verdik [verir idik].)*

*aglak söğüt tüpinte (o)lurgalı **küseyür (er)tim** M.35/23-25 (Issız (bir yerdeki) ağacın dibinde oturmayı arzular idim.)*

*inçe **tip tiyür erdimiz** M.77/10 (Şöyle der idik)*

Çokluk 3. Şahıs: “EF-Ar-IAr + YF-zaman eki” veya “EF-Ar + YF-zaman eki-IAr”

Yukarıdaki formülden de anlaşılacağı gibi, çokluk üçüncü şahsın çekiminde, şahsı ifade eden *-IAr* ekinin yeri ile ilgili kesin bir kullanım yoktur. *-IAr* ekinin birleşik fiillerin çekiminde kullanılmasının Uygur Türkçesi döneminde ortaya çıktığını söyleyen Leyla Karahan, makalesinde bu ekin yerinin yalnız Uygur Türkçesinde değil, tarihte ve günümüz Türkçelerinde de sabit olmadığını belirtmiştir.⁸⁴ Karahan, çokluk ekinin, ele aldığımız “*EF-Ar + YF+zaman eki*” yapısındaki yeri hakkında şunları söylemektedir:

80 Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul 2003, s.189.

81 Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. Baskı, İstanbul 1993, s.304; Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s.743, Haydar Ediskun, Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s.197.

82 Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000, s.462.

83 Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara 2001, s.385.

84 Leyla Karahan, “Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki *-IAr*'ın Yeri”, Türk Dili, S:563, Kasım, 1998.

“Ancak birleşik kipli bir yapıda eğer birinci kip eki, şahıs zamirleriyle kullanılan meselâ geniş zaman eki ise, zamirin asıl fiille yardımcı fiil arasına girmesi yani *kelürmen erdi* gibi bir yapının ortaya çıkması mümkün değildir. Bu durumda, şahıs ifade etmek üzere sona zamir veya ek getirilecek ve *kelür ertim* veya *kelür ermiş men* gibi bir yapı oluşturulacaktır. Sona getirilen bu zamir ve ek sistemi içinde başlangıçta çokluk eki *-lAr*’ın da sonda bulunması tabii görünmektedir. L. Johanson yukarıda zikrettiğimiz makalesinde yönü sondan ortaya doğru olan bu değişmeyi “çokluk durumunda bir geniş zaman partisibinin 3. çokluk şahsın bildirme şekline dönüşmesi” olarak ifade etmektedir (Johanson, 1981).”⁸⁵

Bizim taradığımız Eski Uygur Türkçesi metinlerinin bu bölümdeki örneklerinde – *lAr* eki daha çok esas fiile eklenmiştir (bkz, 2.1.1.2.2.2.1.2. -miş erür):

sakinçsiz busuşsuz yam kuzalavaks kılurlar erdi M.72/28-29 (Düşüncesiz ve kedersiz (bir biçimde) yoga işini işlerler ve iyi ahlak kurallarını yerine getirtirler idi.)

bizni köyüp tıdılar ötle(diler) tip nomlayurlar erdi M.67/23-24 (‘bizi yakıp (bize) engel oldular, tehdit ettiler’ diye vaaz ederlerdi)

sizik köngül turgururlar erdi M.57/5 (Temiz hisler beslerlerdi)

on edgü kılçlıg yolug artat(ur)lar erdi M.57/5-7 (On iyi amel yolunu mahvederlerdi)

burkan şariputri arhant birle yazı yirde çankirmit kılı yoriyurlar erti M.5/22-24 (Burkan, veli Şariputra ile ovalık bir yerde Cankramita yaparak (istiğraka dalarak) dolaşıyorlar idi.)

kaçanasarpı kaçanaprabi .. atl(ı)g iki oğlanım .. erürler erti aşnu üdte AY. 352 / 21-23 (Kaçanasarpı (ve) kaçanaprabi, adlı iki evladım, var idi önceki zamanda)

ol on ming balıklar ölüm kapıngıa kirip agtarılıu töngderilü agınayurlar erti AY. 601 / 10-12 (O on bin (tane) vahşi hayvan, öllüm kapısına girip aktarılıp, döndürülüp, debeleniyordu.)

---

85 Leyla Karahan, a.g.m., s.385-386.

*bizing münümüzni yazukumuzni maytri burkan ukup yığılmış kuvragaka **yarlıkamazlar erdi** M.65/27-29 (Bizim günahlarımızı Maytri burkan kavrayıp toplanmış olan cemaate buyurmazlar (inşallah))*

Yukarıdaki örneklerde 3. çokluk şahıs eki *-lar*, esas fiil çekiminin içerisinde iken, aşağıdaki örnekte ise yardımcı fiilden sonra gelmiştir:

*tapıg udug kılmadın kirtgünçlüg upasılarnang birmiş buşılarn **tapınur erdiler** M.73/1-3 (Kendiliklerinden saygı ve tapınma göstermeksizin inanmış müminlerin verdikleri sadakalar ile tapınırlar, hürmet gösterirler.)*

Teklik 3. Şahıs: (EF-Ar-Ø) + (YF-zaman- Ø)

Bu şahsın çekiminde, ne yardımcı fiilden sora ne de esas fiilden sonra her hangi bir şahıs eki kullanılmıştır:

*kunçuy suntari (kunçuyu)g **öyür sakınur erdi** M.57/14-15 (Kraliçesi Sundarî kraliçeyi düşünür idi.)*

*tınl(ıg)lar körseler şaki toyınlar özlügüg ölürürler ermiş tip sakınzun tip inçe **kılur erdi** M.58/4-8 (Yaratıklar görseler ‘Şâkyâ rahipleri, canlıları öldürüyorlar imiş’ diye düşünsün diye şöyle yapar idi.)*

*kutrultaçı tınlıglarnıg köngül kögüz töz yiltız kılınç eriglerin utguratı **körür erti** M.4/12 (kurtulacak olan canlıların gönlünü, kalbini, kökünü, esasını, tavır ve hareketlerini tamamıyla görürdü.)*

*ol üdüin aryaavalokıtaişvarı bodıs(a)t(a)v ol kamag kuvrag arasınta **erür erti** AY. 467 / 8-10 (O vakit, Aryaavalokıtaişvarı bodhisattva o topluluk arasında (durur) idi.)*

*ol üdüin vasundarı atl(ı)g yir katunı ol kuvrag arasınta **erür erti** AY. 527 / 15-17 (O zaman, Vasundarı adlı yer tanrıçası o topluluk arasında idi.)*

*bodıs(a)t(a)v tiginig ilig beg .. körgeli bolmak umınçın .. törtidin yingakdın telmire .. **bakar erti** AY. 637 / 7-9 (Bodhisattva prensi, şehrin beyi, görmek umuduyla, dört tarafa hasretle, bakar idi.)*

*yene ol agızıg yme t(e)rk tavrak bütürgülük **ermez erti** AY. 602 / 11-12 (Yine, o (nehirin) ağzı da çabucak bitirilemezdi.)*

2.1.1.2.2.1.1.2. -Ar ermiş

Geniş zamanın rivayeti adı ile anılan bu çekim için Muharrem Ergin, “Bu çekim i-fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı ile yapılmakla beraber i- fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı burada zaman ifade etmez. i-miş (-miş) şeklinin burada vazifesi zaman bildirmek değil, bir nakil, bir anlatma, bir sonradan farkına varış ifade etmektir”⁸⁶ diyerek buradaki –miş ekinin, -ti hikaye eki gibi bir zaman eki değil, bir şekil eki olduğunu belirtir.

*inçip yine anıng yunglaguluk edi tavarı yok teginmez üçün anın t(e)ngri kangım sizni **okıyur ötünür ermiş** tip AY. 442 / 3-7 (Yine onun kullanacak malı mülkü olmadığı için, bu yüzden, tanrı babam, sizi çağırıyormuş, deyip...)*

*ol üdün ol katunnung bir tapıgçı kızı taşdın turur erken kıyça erter yolki kişidin tiginig tilep takı **bulmaz ermiş** tip sav eşidti AY. 621 / 17-21 (O zaman, o hatunun bir hizmetçi kızı dışarıda dururken yakıdan geçen yoldaki kişiden ‘prensi dileyip de bulamazmış’ diye söz işitti.)*

Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi bu çekimdeki 3. çokluk şahıs eki esas fiile eklenmektedir:

*tınl(ıg)lar körseler şaki toyınlar özlügüg **ölürürler ermiş** tip sakınzun tip inçe kılur erdi M.58/4-8 (Yaratıklar görseler ‘Şâkya rahipleri, canlıları öldürüyorlar imiş’ diye düşünsün diye şöyle yapar idi.)*

---

86 Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. Baskı, İstanbul 1993, s.306.

2.1.1.2.2.1.1.3. -Ar erser

“Birleşik çekimin şart kipi asıl fiil kiplerinin karşıladığı hareketi şart şeklinde ifade eder.”⁸⁷ Bu yapı, Türkiye Türkçesinde iyelik menşeli şahıs ekleri ile çekimlenirken, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde şahıs zamirleri ile çekimlenmektedir.⁸⁸

Taradığımız metinlerde *er-* fiilinin şart çekimiyle yapılan birleşik fiillerin bir kısmının şart ifadesi; bir kısmının da farz etme ifadesi taşıdığı görülmüştür.

Şart ifadesi taşıyan örnekler:

apam birök işimin .. bütürmez ok erser siz .. t(e)ngrim sizing agızanmış .. köni kirtü savingız .. alku barça bozulup .. ezüg bolgay AY. 507 / 1-5 (Eğer işimi bitirmezseniz, efendim, sizin söylemiş olduğunuz doğru sözünüünüz, tamamen bozulup, yalan olacak)

bo nom erdini kayu kayu yir orunta kingürü yoriyur erser nomladaçı sözledeçi tözünler kutluglar yme bar erser .. ötrü ol yir oruntaki beglerke buyruklarka inançlarka tört törlüg ulug asıg tusu titir AY.195/3-10 (Bu öğreti mücevheri her nerede ayrıntısıyla yürüyor ise; açıklayacak, söyleyecek (olan) soylular, kutlular da var ise; (bu) o yerdeki beylere, emirlere, nazırlara dört türlü faydadır)

temir tumşukluglar kargalar kuzgunlar örtlüg yalınlig etüzin et yumgak etüzlüglerig soka talmayı yiyürler erser .. olar öngre ajunta koyun ölürgüçi etçiler erdi 74/50-55 (Demir gagalılar, kargalar, kuzgunlar, aevli vücutları ile et ve yumak vücutları parçalayarak yiyorlar ise, bunlar önceki alemde koyun öldüren kasap idiler)

yime ol başsız kögüzlerinte yüzlüg mengizlig kolların örü kötürüp örtenür yalarlar erser olar öngre kişi ölürdeçi çantalar erdiler M.75/18-22 (Başsız, göğüslerinde yüzleri olduğu halde kollarını yukarı kaldırıp yananlara gelince; bunlar vaktiyle insan öldüren cellat idiler.)

yime ol kurug süngük küvre etüzlüg otda örtenürler erser olar öngre ajunlarda taş köngüllüg savıg sözl(ep) ... M.75/58-62 (Kuru kemik ve çürümüş vücutları olduğu halde ateşte yananlara gelince; onlar evvelki alemlerde katı yürekle söz söyleyip...)

⁸⁷ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., 21. Baskı, İstanbul 1993, s.307.

⁸⁸ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s.765.

Farz etme ifadesi taşıyan şart çekimleri:

kaltı bir okşagu biliglig işilerning amrak ogulkiyasın kadir bars tutmuş bolsar .. ol işiler singiriyü tegip bars agzınta kençkiyesin suçulu alsar balıg başlıg kanlıg yinlig kençkiyesin iki emigi ikin ara kuçup sever amrayur erser antada takı yigrek ayagka tegimlig maytrı bodisvt nızvanılıg yeklerig barslarig buu altızmış kamağ biş ajun tınlıglarag seve amrayu küçlüg yarlıkançuçı bilig öritir M.33/16-28 (Bir misal: akıllı, zarif kadınlardan birinin sevgili oğulcuğunu yırtıcı bir kaplan yakalamış olsa, bu kadın seğirterek varıp kaplanın ağzından yavrucuğunu çekip alsa; yaralı, üstü başı kan içinde olan yavrucuğunu bağrına (=iki memesinin arasına) basıp sevse, bundan daha iyisi olarak: hürmete layık Maytrı bodhisattva, ihtiras şeytanları kaplanları bu bütün beş varlık şekli içinde bulunan yaratıkları sevmek için büyük bir acıma duygusu besler.)

Aşağıdaki cümlelerde yukarıdakiler gibi ne şart, ne de farz ifadesi vardır. Bu cümlede kullanılan şart çekimi, temel cümle ile şartlı yan cümlenin eşitliğini sağlamaktadır:

bo közünür üdteki kamağ tınl(i)glarning kılmiş buyan edgü kılınçlarında edgülig e<v>rişleringe neteg iyin ögirür erser m(e)n :: ançulayu öngre ertmiş üdteki tınl(i)glarning kılı tüketmiş buyanlarına kin keligme üdteki tınl(i)glarning kılğulug buyanlarına alkuka barça bir teg iyin ögirür m(e)n. AY.152/2-10 (Bu görünür zamandaki bütün canlıların işlemiş oldukları iyi davranışlarına, iyi tavırlarına ne denli sevinirsem, ayının bunun gibi, geçmiş zamandaki canlıların yaptığı sevaplara (ve) gelecek zamandaki canlıların yapacakları sevaplara, hepsine aynı şekilde sevinirim.)

Metinlerimizde, *EF-Ar + YF* yapısındaki birleşik fiillerin teklik birinci ve çokluk ikinci şahsının çekimi “*EF-Ar+YF-ser-şahıs zamiri*” yapısındadır. Üçüncü teklik şahsın çekimi ise; “*EF-Ar+YF-sAr*” şeklindedir. Üçüncü çokluk şahıs eki *-lAr*’ın bu birleşik zamandaki yeri ise, teklik ve çokluk 1.-2. şahıs çekimlerindeki yapının aksine, esas fiilin çekiminin yapıldığı parçadır: *EF-Ar-lAr + YF-sAr*

Aşağıdaki örnekte farklı bir kullanım olarak, *ok* edatının iki çekimli fiilin arasında kullanıldığı görülmüştür:

bütürmez ok erser siz AY. 507 / 1-5 (Eğer işimi bitirmezseniz ... ,)

2.1.1.2.2.1.1.4. -Ar erür

Bu şekildeki kullanımın tek bir örneğine rastladık:

yalanguz biz ök ol il uluşug ol ilig kanig ol bodunug karag titer idalayur ermez biz AY. 433 / 20-22 (Yalnız bizim kendi o ülkemizi, hanumuzu (ve) o halkımızı, göndermeyiz, bağışlamayız)

2.1.1.2.2.1.1.5. -Ar boltı

Bir hareketin geçmişte, şimdiki zamanda veya gelecekte alışkanlık halinde sürdüğünü veya süreceğini gösterirler. Buradaki örnekler, geçmişteki süreklilikle ilgilidir:

öglerin köngüllerin ıçgınp ne kılınmışın arıtı bilinmez boltılar AY. 625 / 15-17 (Akıllarını, yüreklerini parçalayıp ne yapılacağını hiç bilemez oldular.)

tuymaz bilmez boltılar AY. 632 / 3-4 (Duymaz, bilmez oldular.)

anın a[ra] [bir braman iliginte] küvrüg tokı[gu ıgaç kötürü kelip ol altun küvrügüg] [tok]ıp [ertingü ulug] bedik yangkulug ün ünner boltı :: AY.93/9-13 (Bu arada bir brahman elinde ağaçtan yapılmış davul tokmağını hareket ettirip o altın davula vurunca fevkalade yüksek (bir) ses çıkmaya başladı.)

ol astup ikileyü yene yirke batıp közünmez boltı AY. 644 / 16-17 (O astup ikinci kez yine yere batıp görünmez oldu.)

2.1.1.2.2.1.1.6. -Ar bolur

Alışkanlık fiillerinin şimdiki zamandaki ifadesi⁸⁹ bu çekim ile yapılır:

<iki> emigi töpüre **biçilur bolur** azıg tişleri agızınta kongrulup **tüşer bolur** .. üç kögürçgen atayı laçınka kavıtur erken birisi tutsukup ikegüsi korkınçlıg **ozar bolur** AY. 620 / 18-22 (İki memesi töpüre kesilir, azı dişleri sallanıp düşer, üç (tane) güvercin babayı şahine çarpıştırırken birisi hapsedilip, (diğer) ikisi korkunç (yerden/şeyden) kurtulur.)

Buraya kadar verilen verilen örnekler, -Ar ekinin asıl fiile eklendiği birleşik fiiller ile ilgiliydi. Bu tip birleşik fiillerde, hareketin sürekliliği ifade edilmektedir. Yani -Ar eki, fiilin tarzını oluşturmuştur. Yardımcı fiile gelen zaman ekleri ise, bu sürekliliğin hangi zaman dilimine ait olduğunu belirtmektedir. Yalnızca, yardımcı fiil konumundaki er-fiilinin, şart çekiminde durum biraz farklıdır. Burada, yardımcı fiile gelen ek, zaman değil, tarz bildirir.

2.1.1.2.2.2. Geniş Zaman Eklerinin Yardımcı Fiile Eklendiği Birleşik Çekimler

Şimdiye kadar -Ar ekinin, “EF+YF” yapısındaki bir çekimde esas fiile eklenmesi ile oluşturduğu yapı ve anlam incelenmeye çalışıldı. Bu bölümde ise, yine, -Ar ekinin “EF+YF” yapısındaki birleşik fiillerde, bu sefer, yardımcı fiile eklenişi değerlendirilecektir. Bu inceleme için, yardımcı fiili -Ar ekini alan birleşik fiiller, esas fiilin yapısına göre ikiye ayrılmıştır; 1) esas fiillerin isim fiillerle çekimlenmiş halleri ve 2) zarf fiillerle çekimlenmiş halleri olmak üzere. Esas fiili, isim-fiillerle çekimlenen bu türdeki birleşik fiiller, karmaşık fiiller; zarf-fiillerle çekimlenen birleşik fiiller ise tasvir fiilleri olarak adlandırılır. Aşağıdaki başlıklar da, bu adlandırmaya göre yapılmıştır: 1) Karmaşık fiillerin, 2) tasvir fiillerinin çekiminde geniş zaman eklerinin kullanımı.

---

89 Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000, s.484.

2.1.1.2.2.2.1. Geniş Zaman Eklerinin Karmaşık Fiillerin Çekimindeki Kullanımı

Bu bölümde “*EF-isim fiil eki + YF-Ar*” yapısı ile gösterebileceğimiz birleşik fiiller ele alınmıştır. Taradığımız metinlerden elde ettiğimiz örnekler arasında, bu yapıya uyan birleşik fiilleri şu şekilde gruplandırabiliriz:

1.Öncelik fiilleri

-miş bolur

-miş erür

2.Niyet fiilleri

-tAçI erür

-tAçI bolur

-tAçI teginür

2.1.1.2.2.2.1.1. Öncelik fiilleri

2.1.1.2.2.2.1.1.1. -miş bolur :

-miş ol- yapısındaki fiiller, öncelik fiilleri olarak adlandırılır. Birleşik fiilin içinde bulunduğu zamandan daha önce gerçekleşmiş olan bir hareketi gösterirler.⁹⁰ Türkiye Türkçesindeki *-miş ol-* yapısı, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *-miş bol-* olarak karşımıza çıkmaktadır.

kamağ ayıg yavlak törüleriğ yıdı yoku birle üzmelemiş bolur M.48/16-18 (Bütün kötü ve fena unsurları teferruatına kadar hepsini yok etmiş olurlar)

ol ayıg kılınçlarığ bodıs(a)t(a)vlar k(e)ntü özleri kılmamaktan üze ötrü tört törlüg yavlak yollarıg k(e)ntüleriğe b(e)klemiş bolur AY. 221 / 17-20 (O kötü hareketleri, bodhisattvaların bizzat kendilerinin yapmamaları sayesinde dört türlü kötü yolu kendileri için kapatmış olur.)

Esas fiil konumunda olan isimleşmiş fiil, yukarıdaki örneklerde tek bir sözcükten oluşmaktaydı. Aşağıdaki örneklerde ise esas fiil görevindeki fiilin, birden çok sözcük

---

⁹⁰ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi) , TDK Yay, Ankara 2003, s.801.

içerdiği görülür. Burada ikilemelerin ve tasvir fiillerinin, esas fiil yerine kullanıldığı dikkat çeker:

*apam birök bo et'özümün titser m(e)n ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiringig kanıg igig agrıgıg korkınçig ayınçig barçanı **tümiş idalamış bolur m(e)n** AY. 614 / 1-6 (Eğer bu bedenimi bağışlarsam (bedenimi yok edersem), sayısız sıkıntıyı, kaygıyı, yarayı, bezeyi (kabarcık=, irini, kanı, hastalığı, korkuyu, hepsini yok etmiş, göndermiş olurum.)*

*anta ötrü ol tözünler oğlu tözünler kızı ertingü bedük buyanlığı yükmeklig buyanlığı tirginig tüzü tüketi **kılmış kazanmış bolurlar** AY.155/9-13 (Ondan sonra o soylular oğlu, soylular kızı, son derece ulu büyük iyilik yığını ile iyilik toplamını, bütünüyle (hiç) kalmamacasına yapmış kazanmış olurlar.)*

*montag osuglug nomlug et'özümün yme ugrayu öngreki kum snınça burkanlarıg nom nomlagalı nomlug tilgen evirtgeli ötüğçi bolmuş buyan edgü kılınç küçinte **tanuklamış bolmuş erür m(e)n** AY.166/17-22 (Böylece, benzer şekilli öğretili vücudumla da, özellikle önceki, kum sayısınca Buddhaları öğreti çevirtmek için ricacı olmuş iyi davranış sayesinde tanıtlamış olurum.)*

yene adınlarıg yme kilturmakları üze adınaguka yme aç a birmiş bolur AY. 222 / 4-5 (Yine başkalarına da yaptırdıkları için, başkaları için de aç vermiş olurlar.)

2.1.1.2.2.2.1.1.2. -miş erür

Burada –Ar zaman eki, er- fiiline getirilmiştir. Öndeki fiil, bir isim şeklinde olduğundan, er- fiili, buradaki yapıya, bir haber ve bir bildirme anlamı katar.

*bo nom erdini erser bodıs(a)t(a)vlarning edgülig yiltızın tarıtıp togum ajunlug örtüglerning yiltızın kesdeçi tip **sözletilmiş erür** AY.83/13-17 (Bu din cevheri ise, bodisatvaların iyi olan temellerini çekip, doğum ve dünyaya ait örtülerinin kökünü kesecek diye söylenmiştir.)*

*mening bu etüzüm yalnguz sini üçün **belgürmiş erür** M.77/10-11 (Benim bu vücudum yalnız senin için zuhur etmiştir.)*

sekiz türlüğ işig öz yöründekin bilmek ukmak edremiş angsız ked ukmuş erser yme inçip yaşka sışka tegmiş küçi küsüni **kevilmiş küçsiremiş erür** AY. 586 / 17-22

(Sekiz türlüğ sıcak özün (canlı bedenin) ilacını bilmek, anlamak erdemini bütünüyle iyice anlamış ise de (ancak?) yaşlanmış, şişmanlamış (ve) gücü kuvveti azalmış, zayıflamıştır.)

tek yilviçi ernalg yilvi küçi üze yalanguklar közin bamakdın ötgürü ezügin armakın bo montag at yangada ulatı tınl(ı)glar kuvragın altun kümüşde ulatı ed tavarlar yükmekin **körkitmiş közüntürmiş erür** AY. 385 / 18-23; 386 / 1 (Yalnızca büyüü (olan) kişinin sihir gücü ile insanların gözünü bağlamasından ötürü yalan dolanla bunun gibi at, fil ve (diğer) canlılar topluluğuna, altın, gümüş ve mal mülk toplamasını göstermiştir.)

ne üçün tip tiser .. kim ol küvrüg üni neng inçip ıgaçdın **togmuş ermez** .. neng koguşdın **togmuş ermez** .. neng tokıgudın **togmuş ermez** neng iligdin yme **togmuş ermez** AY. 375 / 12-16 (Niçin dersen, o davulun sesi kesinlikle ağaçtan doğmuş değildir (doğmamıştır), kesinlikle deriden doğmamıştır, kesinlikle tokmaktan doğmamıştır, kesinlikle elden doğmamıştır.)

bo nom erdini iligin .. asıg tusu kılğalı .. imerigme kamag tınl(ı)gka .. örügin amılın **amırtgurmış erür siz** AY. 654 / 13-16 (Bu öğreti cevheri hükümdarıyla (altun yaruk kitabından bahsediyor), fayda kılmak için varan bütün canlıları sonsuz huzurla teskin etmişsiniz.)

montag osuglug nomlug et'özümün yme ugrayu öngreki kum sanınça burkanlarıg nom nomlagalı nomlug tilgen evirtgeli ceki, kum sayısınca Budaları dini anlatmak için, öğreti tekerleğini çevirtmek için ricacı olmuş iyi davranış sayesinde tanıtlanmış olurum.)

-miş er- yapısının, yukarıda yapılan açıklamaların haricinde başka bir anlamda daha kullanıldığı görülür. -miş eki, yukarıdaki örneklerde geçmiş zaman ifadesini hissettirmekte iken şu örnekte, yapıya, bir "farkına varış" anlamı katmıştır.

ançama körkle kraza ton birle yaraşmış erür M.18/55-56 (Güzel elbise ne de yakışmış!)

-*lAr* ekinin birleşik fiillerdeki kullanım yeri ile olarak 2.1.1.2.2.1.1.1. numaralı bölümde kısa bir açıklama yapılmıştı. Oradaki örneklerde -*lAr* eki daha çok, çekimin ortasında kullanılırken, aynı ekin -*mış er-* şeklindeki birleşik fiil yapısında, çekime katılış yeri, genellikle yardımcı fiilden sonradır.

antran (kurtulup) amtı bu pratikana(rak) kiçig tamularda togmüş erürler M.76/5-8 (Oradan kurtulup şimdi bu Pratyekanaraka adlı küçük cehennemlerde doğmuşlardır.)

ançulayu nomlug et'öz yme kop törlüg nızvanılıg emgeklerig tarkarıp .. et'özniüng osal sımtag kkirlerin arıtıp arıg süziük burkanlar tözin b(e)lgürtmiş erürler AY.75/3-7 (Aynı bu şekilde, dini bedeni de çeşitli ihtirasların (sebepler olduğu) acılardan kurtarıp, bedeninin ihmal edilmiş kirlilerini arıtıp, temiz burkanlar cevherini belirtmiş olurlar).

2.1.1.2.2.1.2. Niyet Filleri

Buraya kadar öncelik fiilleri incelendi. Bu bölümde ise ikinci unsuru yine geniş zaman ekiyle çekimlenmiş *fiil+fiil* birleşimine, birinci unsura eklenen -*tAçI* / -*dAçI* isim-fiillerinin yaptığı etkiler belirtilmeye çalışılacaktır. Niyet ifadesi taşıyan bu birleşik çekimlerin, taradığımız metinlerdeki örnekleri şöyledir:

2.1.1.2.2.1.2.1. -*tAçI* / -*dAçI* erür

yme bo biş yapıglar erser çın kirtü nom tözin b(e)lgürtdeçi erürler AY. 373 / 20-22 (Yine bu beş yapılar ise, gerçek öğreti esasını ortaya çıkaracaklardır.)

yalanguk oğlanın inçke [mengi]ke tegürteçi :: köni nomça katıglantaçılarning buyan bilge biliglig bo iki törlüg yiveklerin bütürgüke art basut boltaçı erür AY. 440 / 17-22 (İnsanoğlunu huzura, mutluluğa ulaştırarak, doğru öğretiye göre cehdedeceklerin iyi (ve) bilge bilgili, bu iki türlü malzemeyi teşhiz edene yardımcı olacaktır.)

udaçı erür siz AY. 491 / 10-11 (Yeneceksiniz.)

*menggü nırvanlık balıkka .. örügin amulın **ornatdaçı erür siz** AY. 654 / 19-20 (Ebedi nirvanalı şehre sonsuz huzurla yerleştireceksiniz.)*

*tavar buşı tözi yene t(e)rkkeye üdün **alkıntaçı tükedeçi erür** AY.163/5-7 (Mal sadakasının esası yine bir anlık sürede yok olup bitecektir.)*

2.1.1.2.2.1.2.2. -tAçI /dAçI bolur

-taçı bol- yapısı cümlede yüklemın gösterdiği hareketi yapmaya dair bir niyet ifadesi taşır. Bu niyet, yardımcı fiilin gösterdiği zamanda olur. Buradaki örneklerde ifade edilen zamanlar, henüz gerçekleşmemiştir, gerçekleşmesine niyet edilmiştir.

*yme montag ok ayagka çiltegke teggeli tegimlig bolup bo ok avant tıtag üze üzeliksiz yig tüşüg **bultaçı bolurlar** tip y(a)rılıkadı AY. 463 / 7-10 (Yine böylece, saygıdeğer (kişiler) olup bu sayede daha üstü bulunmayan, en iyi neticeyi bulacaklardır (bulucu olacaklardır) diye arzetti).*

*üç kat yir suvda edgü **at kü bultaçı bolur** M.54/20-21 (üç katlı dünyada iyi bir şan ve şöhrete kavuşur (şan şöhret bulucu olur)).*

*üstün tengri yirinte altın yalanguk etüzinte ulatı **nırvanlık orun bultaçı bolur** M.54/22-24 (Yukarıda tanrılar yerinde aşağıda insan vücudunda vb. Nirvana yerini bulur (bulucu olur)).*

*alku igler nızvanlarıg **üzmeledeçi bolur** M.54/27-28 Bütün hastalıkları, ihtirasları yok eder yok edici olur)).*

*bo nom erdini içinteki y(a)rılıgça evrilser ötrü bodunı karası yme ol nomça törüçe **evrilteçi bolur** AY.194/10-13 (Bu öğretı mücevheri, içindeki buyruk doğrultusunda çevrilse; sonra da halkları (da) o öğretı, töre gereğine uygun (olarak) çevrilecektir (çevrilecek, idare edilecek- olur).*

udaçı bolurlar kop kamağ tsuy .. ayıg kılınçlarıntın öngi üdrülgeli :: AY.99/3-5 (Bütün kötü amellerinden sıyrılabileceklerdir.)

2.1.1.2.2.2.1.2.3. -tAÇI / -dAÇI teginür

Gabain, bu yardımcı fiil için “modal yardımcı fiillerinin bir alt bölümü olan modal saygı fiilleridir”⁹¹ açıklamasını yapar.

inçip yene atı kötrülmişe biz kamağ tört m(a)harañçlar ürüg uzatı köni nomça yoridaçı köni nomug sözledeçi .. nom üze yirtinçüke asıg tusu kıltaçı teginür biz AY. 400 / 12-17 (Ey adı yüceltilmiş! Biz hepimiz dört maharañçlar, daima doğru öğretiye göre yaşayacak, doğru öğretiyi anlatacak (ve) öğreti ile yeryüzüne faydalı olacağız.)

2.1.1.2.2.2.2. Geniş Zaman Eklerinin Tasvir Fillerinin Çekimindeki Kullanımı

Yukarıda “*EF-isim fiil + YF-Ar*” yapısındaki birleşik fiillerin, Eski Uygur Türkçesindeki durumları izah edilmeye çalışıldı. Burada ise isim fiil yerine zarf fiil gelmiş şekilleri yani “*EF-zarf fiil + YF-Ar*” yapısı ele alınacaktır.

Zarf fiille genişletilmiş bir esas fiilin, başka bir yardımcı fiille çekime girerek oluşturduğu yapıya tasvir fiilleri denir.

Tasvir fiilleri beş alt gruba ayrılır. Ancak, taramış olduğumuz metinlerde geniş zamanla çekilen tasvir fiillerinin sadece üçüne rastladık. Türkiye Türkçesindeki yapıların dışında, farklı olarak bir de *tegin-* fiili ile yapılan “(*EF-U/-A*) + (*Tegin-ür*) + (*zamir*)” yapısı vardır.

Taradığımız metinlerde karşımıza çıkan, geniş zaman ekleriyle çekimlenmiş tasvir fiilleri şunlardır:

2.1.1.2.2.2.2.1. Yeterlik Filleri : “-U u-yur” , “-gAll u-yur” yapılarındaki çekim

Türkiye Türkçesinde olumlu şekli *-bil-* olan yeterlik fiili, Eski Türkçede *u-* fiiline denktir. Her ikisi de fiilin gösterdiği hareketi yapmaya muktedir olmayı anlatır.

---

⁹¹ A. Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (Çev:Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 2000, s.90.

Taradığımız metinlerde *u-* yeterlilik fiili geniş zaman eki ile çekimlendiğinde, kendinden önce gelen esas fiilin –*U* veya –*gAll* zarf-fiillerini aldığı görülmüştür. Örneklerini şunlardır:

Fiil-U u-yur

Bu kullanımda dikkati çeken özellik, *u-* yeterlik fiilinin daha çok olumsuz şekliyle karşımıza çıkmasıdır.

*ötrü kin keligme üdteki tüş birteçi adartmakı yme ikileyü takı **туру умаз** .. AY.145/11-13 (Daha sonra ileride gelecek zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de yeniden bir daha sürdüremezler).*

*[kaltı birök] ming tümen .. koltı kalplar ertginçe .. katıglansar birkerü .. **bilü umazlar** AY. 647 / 22; 648 / 1-2 (On bin koltı sayısı kadar zaman geçinceye kadar cehdetseler (bile) bilemezler.)*

***tidu umadam** erkim tükemedi erksiz ıdur men Kal.Pa.XXVII / 3-5 (Onu engelleyemedim. Gücüm buna yetmedi ve istemeye istemeye gitmesine izin veriyorum.)*

*neng ant(a) **ozu kurtulu umazlar** M.83/48-49 (Oradan hiç kurtulamazlar.)*

*takı yime kim kayu tınlıg beglerde ağır yazukluğ bolup tutup ölürgeli azu kınağalı sakınsar kılıçı bıçgesi kağılı tsun tsun sınar uvşanur **bat kılı umaz** kurtulur Ku.İ.Pu. 25-29 (Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese; (onu) tutup öldürmeği veya (ona) işkence etmeği tasarlasalar, kılıç, bıçak (ve) kırbaçları parça parça olur, ufalanır; hiç fenalık edemezler; kurtulur.)*

*men **ötgürü uyur men** AY.83/20-21 (Ben açıklayabilirim)*

*ne için **туру умаз** tip tiser AY.145/13-14 (Niçin sürdüremez denirse...)*

*dyan sakınç **örütü uyurlar** M.59/3-4 (İstiğraka dalmaya muvaffak olurlar)*

Fil+gAll u-yur

–U zarf fiili ile oluşturan birleşikle, -gAll zarf fiilinin bulunduğu birleşik aynı anlama sahiptir.

*sek(i)zinç açala teprençsiz atl(i)g orun ol :: kim ol bo orunta bodıs(a)t(a)vlar b(e)lgüsüz köngülkermekig bışrunup erksinmekke tegmekleri üze nızvanılıg kadgularıg **tepretgeli umazlar** AY. 318 / 2-7 (Sekizincisi, giderek hareketsizleşen adlı yerdir ki bu yerde bodhisatvalar işaretsiz (soyut?) düşünmeyi öğrenip elde etmeleri ile ihtiraslı kayguları hareketlendiremezler.)*

*et'özniing kkir tapçalıg örtügin birtem arıtmuş üçün b(e)lgürtme et'özüg **b(e)lgürtgeli uyurlar** AY.76/17-19 (Vücudunun kirliliği, pasaklı örtüsünü tamamen temizlediği için belirtme (=başkalaşmış) vücudu ortaya çıkarmayı başarabilirler.)*

*bışinç sudurçaya alpda yigedteçi atl(i)g orun ol :: kim ol bo orunta bodıs(a)t(a)vlar bışrunmaklıg al altağları üze yigedteçi bilge bilig erksinmekleri üze körmek bışrunmak atl(i)g yollartaki alp kevgülük nızvanıların **kevgeli basgalı uyurlar** AY. 317 / 2-9 (Beşincisi, sudurçaya zorlukları yenecek adlı yerdir ki bu yerde bodhisattvalar öğretici hileleri ile, üstün gelecek bilge bilgiyi elde etmeleri ile, görmek, öğrenmek adlı yollardaki zor zayıflayan ihtirasları güçsüzleştirmeyi, basmayı başarırlar).*

*kayu tnl(i)glar birök öngreki ajunlarta burkanlarıg tuşup buyan edgü kılınç kılmakları bar erser ötrü olar bo ajunta bo d(a)r(a)nı nomug **boşgungalı tutgali uyurlar** AY. 356 / 8-12 (Hangi calılar, önceki alemlerde burkanlara tesadüf edip sevap işlemişlikleri var ise, bu sayede onlar bu dünyada dharanı öğretisini öğrenmeyi (ve) tutmayı başarırlar).*

*ol tnl(i)glar bo sogançıg tatı[glıg] nom erdinig süzüük kirtgünç köngülin eşidgeli yinçge tering yürüglarin köngülleringe **kigürgeli umazlar** AY. 337 / 12-15 (o canlılar bu sevimli, tatlı öğretici cevherini temiz, inançlı gönülle işitmeyi (ve) ince derin yorumları gönüllerine yerleştirmeyi başaramazlar).*

sakını yitiñsiz kurug nomug :: tütrüm tering nomlarıg .. king ulug yörüglerig :: bilge biligsiz yalanguklar .. **bilgili ukgalı umazlar** AY. 363 / 12-15 (Düşünmeyle bitmeyen kuru öğretiyi, derin öğretileri, geniş (ve) büyük izahları, bilge bilgiye sahip olmayan canlılar, bilip anlayamazlar).

nızvanılartın neçökin adırılıp barıp öngi **kitgeli umazlar** erki AY. 383 / 6-8 (İhtiraslarından ne sebeple ayrılamazlar acaba?).

bodıs(a)t(a)vlar küçi üze .. yme **tenglegeli bultukmaz** AY. 656 / 15-16 (Bodhisattvaların gücü ile karşılaştırılmaz).

ötrü yine alokaçıntamanı bodıs(a)t(a)vka tözünüme kaç törlüg nomlar üze yirtinçüdeki tınl(ı)glar monçulayu bo teringde tering köni kirtü nomug **ukgalı bilgili uyurlar** .. erki tip ayıtdı AY. 389 / 11-16 (Sonra yine, Ey Alokaçıntamanı bodhisattva, asilim! Kaç türlü öğretiler ile yeryüzündeki canlılar böylesi derinden (daha) derin doğru, gerçek öğretiyi anlayıp bilebilirler mi acaba? diye sordu).

t(e)ngrili yalanguklı [kamagun **tengle]geli umazlar** AY. 648 / 20-21 (Tanrı (ve) insan, hiç kimse ölçmeyi başaramaz (ölçemez)).

Aşağıdaki yapıda farklı bir durum vardır. Türkiye Türkçesinde birleşik çekimin önünde yer alan edat, burada, çekimdeki iki fiilin arasına girmiştir:

bu emgekin **ölü yime umaz biz** M.73/35-36 (Bu acıdan yine de ölmeyiz).

2.1.1.2.2.2.2.2. Tezlik fiilleri : “-A/-U birür” yapısındaki çekim

Esas fiildeki hareketin ‘ansızın’ olduğunu ifade eden tezlik anlamı, -A, -U zarf fiilleri ile birleşen esas fiilin *bir-* yardımcı fiili ile birlikte çekime girmesiyle sağlanır. Geniş zamanla çekimlenmiş diğer tasvir fiillerine oranla *bir-* fiilinin bu zamandaki örnekleri azdır.

öyü sakınu bo nomug .. körserler birök nomladaçığ :: bışruntaçı tutdaçığ .. **öge alkayu**
birürler AY. 454 / 16-19 (Düşünüp taşınarak bu öğretiyi görseler, (öğretiyi) anlatacak (olanı),
öğrenecek, tutacak (olanı) övüverirler).

2.1.1.2.2.2.2. Süreklilik fiilleri : “-A/-U turur” yapısındaki çekim

Süreklilik fiilleri, hareketin, çekimde belirtilen zaman dilimi içerisinde sürekli olduğunu ifade ederler. Temel konumuz *geniş zaman* olduğu için, buradaki fiiller, her zaman yapılan hareketleri ifade eder. Metinlerimizde -Ar geniş zaman ekinin kullanıldığı iki süreklilik yapısı vardır: -A/-U tur- ve -Ip tur-

yalrıyu yaşuyu tururlar AY. 347 / 16-17 (parıldayıp, ışık saçıp dururlar)

bilge biliglig sav üze .. taşa turur AY. 450 / 13-14 ((Nehir) bilge bilgili söz ile taşıp durur).

kök vaydurı erdini teg ongaru evrilip tururlar AY. 348 / 4-5 (Gök cevheri gibi sağa doğru dönüp dururlar).

*neçede birök m(e)n nırvanka kirü y(a)rılıkasar m(e)n yme inçip edgü tityük nomlug şasınım
öçülmedin alkınmadın şuratu ödke teginçe kedki yirtinçüde serilip turur* AY.164/12-17 (İşte
o zaman ben Nirvana 'ya girsem bile, böylesi iyi denilen öğretili öğretim ortadan kalkıp yok
olmadan, işitilmiş (srota) zamana kadar, sonraki dünyaya yerleşip kalır).

-A/-U turur yapısındaki süreklilik anlamı, bazı cümlelerde “uzatı (sürekli)” zarfıyla pekiştirilmiştir:

ol burununguz içinte tangsuk edgü yıd yıpar .. uzatı kötüyü tururlar AY. 347 / 21-22 (O
burnunuzun içindeki, şaşırtıcı güzellikte (olan) koku, sürekli çıkıp durur.)

uzatı kavşatu turur siz AY. 490 / 15 (Sürekli kuşatıp durursunuz).

2.1.1.2.2.2.2.4. (Fiil-U/-A) + (tegin-ür) yapısındaki çekim

tegin- fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılmasına daha önce de 2.1.1.2.2.2.1.2.3. numaralı başlıkta değinilmiştir. *tegin-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanılışı için, belirtilen bölümde fazla örnek yoktu. Ancak bu yapıda, *tegin-* fiilinin, birleşik fiil çekimlerinde yardımcı unsur olarak sıkça kullanıldığı dikkat çeker:

*ol kamag burkanlar kutınga yilikimizdin süngükümüzdin berü kop süzük köngülümüz üze töpümüzni yirke tegürüp yinçürü töpün yükünüp **ötügçi bolu teginür biz** AY.159/12-17 (O bütün Budalar kutsallığına iliğimizden kemiğimize varıncaya dek, bütünüyle temiz gönlümüz ile başımızı yere değdirip, başımızla secde ederek eğilip ricacı oluruz).*

*bo bizing ötügçi bolmakımız tıltagınta ötgürü neçe buyan edgü kılınçlarımız turtı erser ol buyan edgü kılınçlarımızı barça üzeliksiz yig köni tüz tuymak burkan kutınga **evire teginür biz** AY.160/12-18 (Bu bizim ricacı olmamız sebebinden dolayı ne kadar iyi davranışlarımız meydana geldiyse, o iyi toptan daha üstü bulunmayan, mükemmel, doğru düz sezmek (adlı) Buda kutsallığına saygıyla yöneltiriz).*

*amtı m(e)n alku kamag tınl(ı)glar birle alkunı barça esirkençsiz ökünçsiz köngülin kamag biş ajuntakı tınl(ı)glarka **evire teginür biz** AY.169/12-16 (Şimdi bütün canlılar ile hepsini toptan, esirgemeyen kedersiz gönülle, bütün beş varlık şeklindeki canlılara saygıyla yöneltirim).*

*amtı on küçlüglerning üskinte k(e)ntü köngülüm üze alkunı **ökünür m(e)n** AY.100/21-23 (Şimdi on (türü) zorlukların üstünde kendi isteğimle pişman oluyorum (terc.?).)*

*amtı ogşatguluksuz tengrim sizing utrunguzda üküş törlüg ugrın yalvaru **kut kolunu teginür m(e)n** AY.114/18-21 (Şimdi, eşsiz Tanrım, sizin karşınızda çeşitli yollarla yalvararak kut istiyorum).*

*biligsiz bilig küvenç köngül ugrınta .. ulatı azlı övkeli nızvanılar tıltagınta .. katlım erser bo montag ayıg kılınçlarıg :: amtı m(e)n alkunı kşantı **ötünü teginür m(e)n** AY.103/14-19 (bo üç törlüg kılınçlar tıltagınta .. katlım erser on törlüg ayıg kılınçlarıg .. monçulayu erüş üküş ayıg kılınçlarımın :: amtı m(e)n alkunı kşantı **ötünü teginür m(e)n** AY.107/19-22, 108/1-2)*

*men kirtü köngüllüg upası boz bay tirek yidlek birle töpümüzni yirke tegürüp kop ajuntaki etüzin ayayu ağırlayu yinçürü **yükünü teginür biz** M.5/57-61 (Ben açık kalpli mümin Boz Bay Tirek, Yidlek ile başımızı yere koyup bütün alemlerdeki vücutları ile hürmet ederek, biz aciz kullar secde ederiz.)*

*bo mening savım neng ezüg igid **bolu teginmez** AY. 537 / 6-8 (Benim bu sözüm asla yalan değildir.)*

*antag antag yirte bir kol suvu sugulup on ming balıklar künke koyup unakaya **ölgeli turu teginürler** AY. 603 / 9-12 (Böyle böyle bir yerde bir dağ (?) suyu kuruyup on bin (tane) vahşi hayvan güneşin altına serilip ölüme yaklaşıyor.)*

*biş tilgenin yinçürü töpün **yükünü teginür biz** AY.132a/22-23 (Beş uzuvla secde ederek saygıyla başımızı eğeriz)*

*kılmış ayığ kılınçlarımın barçanı ökünü bilinü kışantı **ökünü teginür men** AY.138/4-6 (Yapmış (olduğum) kötü davranışlarımı, hepsini itiraf ederek bağışlanma lutfunu dilerim.)*

*bu künte inaru bo nom erdinig boşgungalı tutgalı okıgalı sözlegeli ötgürü yine adınlarka nomlagalı bo no merdini içinteki yarlıgça yorıgalı **ötünü teginür biz** AY.182/19-23, 183/1 (Bugünden sonra bu öğreti cevherini öğreneceğimizi, okuyacağımızı, söyleyeceğimizi iyice anlayıp yine başkalarına açıklayacağımızı bu öğreti mücevheri içindeki buyruk doğrultusunda yürüyeceğimizi, (size) saygıyla belirtiriz.)*

*angsız **küseyü teginür biz** tengrim M.64/11-12 (Çok arzu ediyoruz biz tanrım.)*

Geniş zaman eklerinin yardımcı fiile eklendiği birleşik çekimler başlığı altında, karmaşık fiiller ve tasvir fiilleri incelendi. Böylece, şimdiye kadar –Ar zaman ekinin kullanıldığı bitmiş fiillerin yapısı izah edilmeye çalışıldı. Şimdiden sonra ise bitmemiş fiillerin yapısı işlenecektir.

2.1.2. GENİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANILDIĞI BİTMEMİŞ FİİLLERİN YAPISI

Bu bölümde konuya geçmeden önce, kısaca bitmemiş fiillere (filimsilere) ve fiillere değinilmiştir. Daha sonra *-Ar* ve *-mAz* ile oluşturulan fiilimsilerin Eski Uygur Türkçesindeki kullanımlarına geçilmiştir. Sıfat-fiil ekleriyle çekimlenen fiiller, bazen isimlerle birleşik oluşturularak sıfat olmuşlar, bazen de başka isimlerle birleşmeksizin isim gibi kullanılmışlardır. *-Ar* ekli sıfat-fiillerin Eski Uygur Türkçesindeki durumları, işte bu ayırım noktası esas alınmak suretiyle, iki başlık altında değerlendirilmiştir: Sıfat-fiil olarak; 1) İsim işlevinde kullanılması, 2) Sıfat işlevinde kullanılması.

Bitmemiş fiiller, fiillerin gösterdiği hareketi isim şeklinde yani bir kavram olarak ifade eden sözcüklerdir.⁹² Bunlar her zaman ait oldukları grubun özelliklerinde (yani isim-fiillerle çekimlenmiş bir fiil, isim; sıfat-fiillerle çekimlenmiş bir fiil, sıfat; zarf-fiillerle çekimlenmiş bir fiil, zarf olarak) kullanılmayabilir. Bunun en güzel örneği sıfat-fiil eki olarak gösterilen *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-mAz* ekleridir. Bu ekler, sıfat olarak kullanıldıkları gibi, yerine göre, isim veya edatlarla birleşerek zarf görevinde de karşımıza çıkarlar. Bazen de kalıcı isimler oluşturabilirler.

2.1.2.1. Sıfat-Fiil Olarak Kullanılması : “Fiil-Ar+İsim =Sıfat tamlaması”

Türkiye Türkçesindeki gibi, *-Ar* ekiyle çekimlenmiş bir fiilimsi, “*sıfat+isim*” yapısı içerisinde sıfat görevindedir ve isimlerle birleşerek sıfat tamlaması oluşturur.

uçar yultuzlar tüşgey AY. 434 / 22 (Uçar (vaziyetteki) yıldızlar düşecek.)

kim sening akar suv tip atıngın iki törlüg yörüğüg körüp urmuş erür AY. 600 / 17-19 (Ki, senin akar su denilen adını (ve) iki türlü izahını görüp vurmıştır. (Tercümeyi gözden geçir))

[u]lug bulut nom tutar bodıs(a)t(a)v AY.34a/36 (Büyük bulut dinini tutan/dinine sahip olan bodhisattva.)

92 Nesrin Bayraktar, Türkçede Fiilimsiler, TDK Yay., Ankara 2004, s.4.

köküdin tüşer t(e)ngridem .. hua çeçekler bulgaşu :: odgurak erki inimizning .. et'özin titmek b(e)lgüsü .. AY. 618 / 19-21 (Gökten düşen ilahi hua çiçekleri (göğü) bulandırarak, muhakkak küçük kardeşimizin bedenini bağışmasının işaretidir, dedi)

ol üdüin ol katunnung bir tapıgçı kızı taşdın turur erken kıyça erter yolki kişidin tiginig tilep takı bulmaz ermiş tip sav eşidti AY. 621 / 17-21 (O zaman, o hatunun bir hizmetçi kızı dışarıda dururken yakıdan geçen yoldaki kişiden 'prensi dileyip de bulamazmış' diye söz işitti.)

badarı braman küler yüzün kutgurur kaşın tengridem urungu tapa körü M.13/4-6 (Badharı brahman güler yüzle, saadetler bahşeden kaşları ile ilahi kumandana doğru bakarak)

yeme bir bilge nom bilir er inçe tep tedi Kal.Pa.XIV / 2-3 (Ayrıca bilge ve yasaları bilen bir adam şöyle dedi)

kayu neçe öngre ertmiş üdki ulatı bo közüniür üdki yme .. üç törlüg bolmaklarta tegzingülük kılmiş kılınçlarım erser :: ulınçig yarsınçig üç yavlak yokla baru tartdaçı üçün ötüniü yalvaru teginür m(e)n AY.122/16-21

ötrü t(e)rkin yanturu yanıp yıglaşu bayakı ol bars yatur orunka bartılar .. AY. 619 / 8-10 (Sonra çacucak geri dönüp, ağlayarak az önceki o parsın yattığı yere vardılar.)

Süreklilik ifade eden –A/-U tur- yapısı da, -Ar eki ile birleşip bir ismi nitelediğinde sıfat olur. Bu, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın bir kullanımdır.

raçabumu atl(i)g artuk ilig kan orunu yitiñç oruntakı bodıs(a)t(a)vlarka yügerü üsüklerinte tamuka tüşe turur tnl(i)glar közüniüp bodıs(a)t(a)vning küçinte yene tamuka tüşmedin (10) balık başlıg yme bolmadın korkınçsız inç bolmışların közüniür AY. 314 / 4-11 (Raçabumu adlı yer, han yeri yedinci yerdeki bodhisattvalara yukarıda cehenneme düşüp duran canlılar gözükiüp, bodhisattvanın sayesinde cehenneme düşmekten, balık başlı olmaktan (kurtulup?) korkusuz rahat oldukları gözükiür.)

közünü turur kut tengrisi teg ögümüz kün silig kunçuy yüz yılka tegi uzun özin kalın kutın igsiz togasız adasız tudasız ögrünçü mengin yırtınçü mengisin ürke ögrünçülüg ermeki bolzun M.1/40-46 (Bu din kitabının yazılmasından hasıl olacak sevabın bir kısmını, hâlen yaşayan ve saâdet ilâhesi gibi olan anamız Kün Silig hanıma bağışlarız)

a(yagka) tegimlig) mayrtı bodisvt ol **yalınayu turur altun önglüg bözüg** tuta ornınta turup ulug agar ayamakın tengri tengrisi burkanka yükünüp inçe tip ötünti M.24/2-7 (hürmete layık Maytrı bodhisattva, o pırıl pırıl parlayan altın renkli kumaşı tutup yerinden kalktı; büyük bir hürmetle Tanrılar Tanrısı Burkan'ın önünde eğilip hürmetle şöyle dedi.)

yalanguk körklüg **yalınayu turur çoğlug** AY. 682 / 10 (insan görünüşlü, parlayıp duran alevli...)

bo ontın singarkı yırtınçüdeki kamag tnl(i)g oğlanıning yügerü bo közüdür üdte **kılu turur neçe buyan edgü kılınçları edgü evrişleri** erser AY.151/10-14 (Bu on yöndeki dünyadaki bütün canlıların şimdiki bu görünür zamanda işlemekte oldukları ne kadar iyi davranışları iyi tavırları var ise)

bo közüdür üdteki kamag bodıs(a)t(a)vlarning **kılu turur buyan edgü kılınçlarına edgülig işlerine** neteg iyin ögirür erser m(e)n :: AY.152/2-5 (Bu görünür zamandaki bütün canlıların işlemiş oldukları iyi davranışlarına, iyi tavırlarına ne denli sevinirsem)

Geniş zaman çekiminin olumsuz şeklini yapan –mAz eki de, fiilimsi oluşturur ve eklendiği fiili sıfat yapar:

bilmez ukmaz tnl(i)glar [mon]ı tuta ögretinsünler AY. 653 / 5-6 (Bilmeyen, anlamayan canlılar bunu tutarak öğrensinler.)

ol beş yüz er kamagun **ol körmez yerçike** ötüntiler Kal.Pa.XXIV / 6-8 (Bu beş yüz adam ortak bir kararla bu kör kılavuza başvurdu.)

kişi **ermezler** kuvragı AY. 490 / 9 (İnsan olmayanlar topluluğu)

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere *-Ar* eki, bağlandığı fiili, kendinden sonra gelen ismi niteleyen bir sıfat şekline dönüştürdüğünde, o fiildeki *-Ar* ekinin üzerine, (*-lAr* çokluk ifadesi hariç) başka bir ek gelmemektedir.

Aşağıdaki örnekte, *ne...*, *ne....* karşılaştırma edatı⁹³ içerisindeki fiile eklenerek, fiille birlikte bu kalıbı da sıfat yapmıştır:

inçe k(a)ltı 'eng'ilki alku nomlarning süüdin berü togmaksız öçmeksiz bar yme ermez yok yme ermez tözinte köngüllerin turgurmak ornatmakka tayanıp AY. 280 / 6-10 (Şöyle ki, ilk baştaki, bütün öğretilerin askerden(?) beri doğmasız, yok olmasız, ne var ne de yok olan temellerinde gönülleri durdurmak, yerleştirmekle ilgilidir)

2.1.2.2. İsim –Fiil Olarak Kullanılması : “Fiil-Ar+ Ø=Adlaşmış sıfat”

“Fiil-Ar + Ø” yapısıyla gösterebileceğimiz bu kullanım, adlaşmış sıfat, başad gibi isimlerle de anılır. Hem nitelik bildirme özelliğini, hem de nitelenen isim olma özelliğini birlikte yüklenmiştir. *-Ar* zaman ekiyle çekimlenen fiil, isim olarak cümle içerisinde yalın halde ya da isim çekim ekleriyle birlikte kullanılır:

ilkide kişi etüzinte erken burkanag bursng kuvragı birle sevmez amramaz erser nomçı bilgelerig nomlayu olurur körüp nomın işidigse ... M.70/27-30 (Vaktiyle insanlar aleminde iken Burkan'ı ve cemaatini sevmemişinden, hakim vaizleri vaaz ederken gördüğü halde vaazını (işitmek istemediğinden))

inçip bodis(a)t(a)vlar bo montag erürin bilip k(e)ntüleri inçlig mengilig bolguluk tıtaglarta 'eng mintun birk(e)ye tnl(i)g inçsiregülük emgengülük erser :: ol inçig mengig küsemezler AY. 227 / 5-9 (Bodhisattvalar böyle olduğunu bilip kendilerini huzurlu sevinçli yapan sebeplerden en azından bir tanesi tedirgin (ve) rahatsız edici ise, huzuru, sevinci istemezler.)

93 Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İstanbul 1992, s.266.

*tınl(i)glarıg irinçkep .. **közünürte** kinki üdte .. mengi ögrünç [kılur] siz AY. 646 / 19-21
(Canlılara acıyıp şimdiki zamanda (ve) gelecek zamanda (onları) mutlu (ve) huzurlu yaparsınız.)*

*anta kin şakımunı burkanıg gr(a)tırakut tagda tışdant[ı tirig] [esen]i üze tört yingakki
burkan[lar] birle arslanlıg örgünlar üze b(e)k bagdaşını **olururların sakınıp** somakıtı
bodıs(a)t(a)v başın sekiz bölük tirin kuvragka nom nomlayur AY.25/7-13 (Ondan sonra
Şakımun burkan Gratırakut dağında Tışdantı topluluğunun selameti için dört taraftaki
burkanlar ile, aslanlı tahtlar üzerine iyice yerleşip (?) oturduklarını düşünüp, başta
Somakıtı bodhisattva olmak üzere sekiz gruba vaaz veriyor.)*

Türkiye Türkçesinden farklı olarak bu dönemdeki kullanımda, -Ar ekli bitmemiş fiil, üzerine –çA eşitlik ekini rahatça alabilmektedir:

*aşnukı ol ok iki yigirmi böl(ük) ulag sapag nomug kaltı krtahst / ... yangalar ulug ögüz
suvın tapa (yori)yu **keçerçe** pratıyasamutpa(di) ... ögüz tüpin börter M.46/1-6 (Önceki
gün bizzat oniki kısımlı illetler zinciri nazariyesini tıpkı n,mahir .. filler büyük bir nehrin
suyuna doğru yürüyüp geçercesine pratıyasamutpâda ... nehrin dibine temas eder)*

*agu tını irakatın ançulayu közünür .. katlı lenxua sayu **tütün tüterçe** ol esrer ol esrer
ertingü alp ada tetir Kal.Pa.XXXVIII / 4-8 (Zehirli solukları uzaktan, sanki lotüslerin her
biri duman çıkarıyormuş gibi görünür. İşte bunun en korkunç tehlikelerden biri olduğunu
söylemek gerekir)*

*inçip bodıs(a)t(a)vlar bo montag yanglıgın evrilinçsiz orunka t(e)rk teggeli küsemekleri üze
ötrü kop savıg birtin urup bir yintem k(a)ltı başdaki örtüg öçürgeli tavrınurça ertingü
katıglanurlar AY. 238 / 1-7 (Bodhisattvalar, bu şekilde sarsılmaz yere çabuk ulaşma
istekleri ile bütün sözü sağa koyup tamamıyla baştaki ricayı yok etmek için davranırcasına
fevkalade gayret gösterirler.)*

*ötrü ol tınl(i)glar k(a)ltı başta tamtulmuş tonta tutunmuş köyer otug öçürgeli tavrınurça ol
tsuy irinçü ağır ayıg kılınçların açta yada ökünü bilinü kşantı kılmuş k(e)rgök AY.141/7-12*

(Baştan aşağı tutuşmuş, yanmakta olan (harf. Başta yanmış elbisede tutuşmuş!) ateşi söndürmek için davranırcasına, o kötü berbat davranışlarını açıklayarak pişmanlık bildirip itirafta bulunmuş (olmaları) gerekli.)

-çA eki, ikileme içerisindeki fiillere de eklenir:

birök ol iligler kanlar bo nom erdinig boşguntaçı tutdaçı tört törlüg tirin kuvragın ayayu ağırlayu küyü küzetü tutup k(a)ltı ögi kangı k(e)ntü oğlın kızın oğşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tüketi birserler AY. 407 / 17-23 (Eğer o hanlar, bu öğreti cevherini öğrenecek, tutacak dört türlü topluluğa hürmet edip, (onları) koruyup, dahası, babası kendi oğlunu kızını okşayıp seviyormuş gibi ne gerekiyorsa eksiksiz tamamen verseler...)

Geniş zaman sıfat fiilinin olumsuzu olan –mAz eki de, fiili isimleştirir ve isim gibi kullanılan bu bitmemiş fiil, üzerine çeşitli isim çekim ekleri alabilir:

*inçip bo biş yapıglarıg sözlegeli bultukmaz **biş yapıglar ermezig** yme sözlegeli bultukmaz AY. 373 / 23-25 (Fakat bu beş yapıları anlatmak için (söz) bulunmaz, be yapıların olmayışını da anlatmaya (söz) bulunmaz)*

*yavızıg edgü tip kökedtürüp edgüg <yavız tip kadıkarturup ezügüg> **kirtü ermezig erür tip** tidim erser AY.135/11-12 (Kötüyü ‘iyi’ diyerek yücelttim, iyiyi de ‘kötü’ diye aşağılatıp yalanı, doğru olmayanı ‘doğrudur’ diye tanıttım ise)*

***nom ermezig** nom ol tip kökeddürtüm erser AY.137/2-3 (Öğreti olmayanı “öğretidir” diye yücelttim ise..)*

*bars irbiz arslan böride ulatı kadır yavlak keyikler adasıntın yavlak yek içgekler adasıntın **kişili kişi ermezlide** ulatı tınl(ı)glar adasıntın üz büz ööç kek tutdaçı yagı yavlak adasıntın :: aç kız kurt konguz ig kegen adasıntın .. yok kurug yala yangku adasıntın bo biş törlüg adalartın korkınçlartın ozar kutrulur AY. 331 / 22-24; 332 / 1-7 (parstan, aslandan, kurttan ve öfkeli vahşi hayvanlar tehlikesinden, kötü şeytanlar tehlikesinden, insan (ve) insan olmayandan ve (insan (ve) insan olmayan ?) canlıların tehlikesinden, nefret, kin tutacak (olan) düşman*

tehlikesinden, aç, hasis kurt, böcek hastalığından, olmayan kuru iftiradan, bu beş türlü tehlikeden, korkudan, kurtulur.)

–Ar ekiyle birleşerek isim olarak işlev gören bitmemiş fiiller, edatlarla ya da zarf fiillerle kullanılarak cümle içerisinde zarf görevini yüklenirler:

2.1.2.2.1. “Üçün” İle Kullanımı

Taradığımız metinlerde, -Ar ile çekimlenmiş bir fiilin, “üçün” edatıyla birlikte kullanılması oldukça yaygındır.

yene ertmiş kelteçi közünür bo üç üdki buyanlar barça anta **tutulur üçün** anın antag bolur AY.156/20-23 (Yine geçmiş, gelecek ve şimdiki bu üç zamana ait iyilikler, hepsi orada tutulur olduğu için, onun için öylece olur)

öngi öngi adruk adruk körk mengiz **b(e)lgürtür üçün** anın üküş titir AY.59/18-20 (Farklı farklı gövde (ve) çehre ortaya çıkardığı için, bu yüzden, çoktur.)

içgerülüğ edgü yemişig kuşlar **artatur üçün** turkaru kınka teginür men Kal.Pa.LXXII / 7-8, LXXIII / 1-2 (Kuşlar sarayın güzel yemişlerini berbat ettikleri için sürekli sıkıntı çekiyorum.)

alku burkanlar birle barça birkerü .. utlı sevinç törüsin .. **bilir üçün** yanturu .. asıg tusu kılğalı .. alku kamag bodis(a)t(a)vlarka .. yirtinçüde b(e)lgürüp .. nomladılar bo nomug AY. 667 / 1-5 (Bütün burkanlar ile, hepsi birlikte ödül (olarak) sevinç (verildiği?) kanununu bildikleri için, dönerek, faydalı (olmak) için bütün bodhisattvaları yeryüzünde ortaya çıkarıp, bu öğretiyi anlattılar.)

teringde tering (15) timek erser :: k(a)ltı başdınkı orun-(16)-tın sek(i)zinç orunka tegi bo bilge (17) bilig yinçülü üstelü **barır üçün** anın (18) antag titir AY. 231 / 14-18 (Derinden daha derin demek ise, baştaki yerden sekizinci yere kadar bu bilge bilgi incilenip(?) çoğalarak vardığı için, bu yüzden öyle denir.)

Türkiye Türkçesindeki ‘-madiğı için’ şeklinde ifade edilen anlam, bu dönemde –Ar ekinin olumsuzunu kullanılarak ‘-mAz için’ yapısı ile sağlanır:

*yene alku buyanlar barça anta **tutulmaz için** anın antag titir AY.156/16-17 (Yine bütün iyiliklerin hepsi orada tutulmaz olduğu için böyledir.)*

*inçip yine anıng yunglaguluk edi tavarı **yok teginmez için** anın t(e)ngri kangım sizni okıyur ötünür ermiş tip AY. 442 / 3-7 (Yine onun kullanacak malı mülkü olmadığı için, bu yüzden, tanrı babam, sizi çağırıyormuş, deyip...)*

*bilge biligde adın burkan nomı y(a)rlığı **bultukmaz için** AY.48/20-21 (Bilge bilgiden başka burkanlığın dini ve emri bulunmadığı için...)*

*yene ol ok b(e)lgürtme et’özleri **tüz et’öz ermez için** AY.61/11-13 (Yine, görünen vücutları, gerçek vücut olmadığı için)*

*yene işlemiş işi ködügi tükel **közünmez için** AY.61/13-14 (yine yaptığı işler tamamen gözükmediği için...)*

*tınl(i)g uguşı neteg alkınmaz erser ol et’öznüing işi ködügi yme anı teg ök **alkınmaz için** anın ürlüklüg mengü tip titir AY.61/20-22; 62/1-2 (Canlıların soyu nasıl yok olmuyorsa, o bedeninin görevi de aynı onun gibi yok olmayacağı için, ebedi olarak (nitelendirilir))*

*savşing yoltaki kiçig kölüklügler kamagda yig üstünki burkan kutın **küsemezler için** anın burkan kutınga alkış birmek atl(i)g adıra bölük yok AY. 276 / 19-23 (Küçük araba, yoldaki küçük arabalar, her şeyden üstün, mükemmel (olan) yukarıdaki Buda kutunu istemedikleri için, bu yüzden Buda kutsallığına övgü vermek (övmek) adlı ayrı (bir) kısım yok.)*

yene yok tözlüg nomlar teg sav söz üze bilgülük adırtlaguluk ermezler için anın antag titirAY. 203 / 21-24 (Yine olmayan köklü dinler gibi söz ile bilinmedikleri, ayırtedilemedikleri için, bu yüzden böyledir)

çın kirtü tüz et'öz ermezler için AY.55/6-7 (Gerçek, doğru (bir) bedene (sahip) olmadıkları için)

*inçip bilge biliglig közleri üze özleri 'eng öngre sizik ayıtıp yanturu yöre sözlemekintin **b(e)lgürmiş ermez için** anın [yöleşür]mek bölük yok tip bilmek ukmak erür AY. 277 / 20-23 ; 278 / 1-2 (bilge bilgili gözleri ile ilk önce temizlenip, geri dönüp, açıklayıp söylemesinden ötürü ortaya çıkmadığı için, bu yüzden benzetmek (adlı) kısım yok, diye bilmek, anlamak gerekir.)*

*avantlartın tıtaglartın **togmuş b(e)lgürmiş ermez için** oğşatgalı bultukmaz AY. 375 / 4-6 (Sebeplerden doğmuş, ortaya çıkmış olmadığı için benzetmek için bulunmaz (benzetilemez ??))*

2.1.2.2.2. “Teg” İle Kullanımı

Türkiye Türkçesindeki *gibi* edatının kullanımıyla aynı yapıdadır.

*kişi yügürür **kaçar teg** AY. 364 / 21 (insan koşar, kaçar gibi.)*

*kök kalıkda kuş kuzgun .. tıdıgsızın **uçar teg** AY. 365 / 5-6 (Gökyüzünde kuş kuzgunun, maniasız uçması gibi...)*

*badarı bramn kentü evinte (o)luru kök kalıkda **kalır teg** ... M.10/9-10 (Badhari brahman kendi evinde gökte durur gibi oturuyordu)*

*k(a)ltı m(e)n öngre uzun asankılıg yolta bodıs(a)t(a)vlar yorigınta yoriyur erken burkan kutinga katıglanur ugrurta k(a)ltı alp er çerigke **tegir teg** isig özüimin esirkençsizin titip ıdalap bo montag sogançig tatıglıg nom erdinig boşguntum tutdum AY. 395 / 4-10 (Ben uzun süren yolda bodhisattvaların yürüyüşünde (yaşam tarzında) yaşarken burkan kutu için cehdetme uğrunda, cesur askerle çarpışır gibi kendimi esirgemedem bağışlayıp, böylesi sevimli (ve) tatlı öğreti cevherini öğrendim, tuttum.)*

*k(a)ltı kün t(e)ngri y(a)ruki yadilur teg tolp yirtinçüg y(a)rutur siz AY.111/21-22, 112/1
(Güneş Tanrısı ışını yayar gibi, bütün yeryüzünü aydınlatırsınız.)*

*linhua çeçek turur teg .. körkitmeklig körküngüz AY. 495 / 21-22 (Linhua çiçeğinin duruşu
gibi gözüken görünüşünüz)*

*ming kün t(e)ngri y(a)ruki .. birkerü y(a)rutu turur teg :: :: yalınlig bedizingiz kolusuz ..
y(a)ruklar<ı> telim ol AY. 650 / 13-18 (Bin (tane) güneş tanrısının ışığı, hepsinin (birden)
yanıp durması gibi, parlak süsünüz sayısız, ışıkları çoktur.*

2.1.2.2.3. “Osuglug” İle Kullanımı

Bu edatın anlamı da *teg* edatının anlamı ile aynıdır. İkisi de *gibi* manasında kullanılır.

*nızvanılıg köngülte b(e)gürme<me>ki üze ikin ara üzüdür öçer osuglug erser AY.165/11-13
(Tutkulu gönülde [belirmemesi] ile ikisinin arasında kesilir, ortadan kalkar gibi ise)*

*bo sening kişingning bo emgekin bo b(e)lgülerin körser m(e)n ol yirteki isig öz alımçıları
birle **turuşur osuglug** turur AY.18/10-13 (Eşinin çektiği bu acılar, (anlattığın) işaretler,
(senin eşinin) oradaki Azraillerle/can alıcılarla savaşır gibi (olduğunu) gösteriyor.)*

2.1.2.2.4. “Erken” İle Kullanımı

-Ar ekli fiilimsiden sonra gelen *er-* yardımcı fiilinin, *-ken* zarf-fiil ekiyle genişletilmiş şekli, cümlede zarf görevini üstlenir.

*ançulayu ol antag küvrüg [y(a)ruki] yaltrıki içi[nte] [közünmiş adınçığ] mungadınçığ
sav[larığ **körünçleyü] körür erken...** AY.93/6-9 (Bu şekildeki davul, parlak ışıklar arasında
hayrete düşürücü (bir şekilde) görünürken ...)*

*ol üdüin ol katunnung bir tapıgçı kızı taşdın **turur erken** kıyça erter yolki kişidin tiginig tilep
taki bulmaz ermiş tip sav eşidti AY. 621 / 17-21 (O zaman, o hatunun bir hizmetçi kızı
dışarıda dururken yakıdan geçen yoldaki kişiden ‘prensini dileyip de bulamazmış’ diye söz işitti.)*

*birök kim kayu tnl(ı)glar **ölür erken** ratnaşığı atl(ı)g t(e)ngri t(e)ngrişi burkanning atın eşidgeli bolsar AY. 606 / 10-13 (Eğer hangi canlı ölürken Ratnaşığı adlı tanrı tanrısı burkanın adını işitirse...)*

*k(a)ltı m(e)n öngre uzun asankılıg yolta bodis(a)t(a)vlar yoriginta **yoriyur erken** burkan kutinga katıglanur ugrurta k(a)ltı alp er çerigke tegir teg isig özümün esirkençsizin titip ıdalap bo montag sogançig tatıglıg nom erdinig boşguntum tutdum AY. 395 / 4-10 (Ben uzun süren yolda bodhisattvaların yürüyüşünde (yaşam tarzında) yaşarken burkan kutu için cehdetme uğrunda, cesur askerle çarpışır gibi kendimi esirgemedemden bağışlayıp, böylesi sevimli (ve) tatlı öğreti cevherini öğrendim, tuttum.)*

*öngre ertmiş üdteki alku ulug bodis(a)t(a)vlarning burkan kutinga **katıglanur erken** ökünüp bilinip kşanti çamkuy kalınıp ... AY.138/16-19 (Vaktiyle geçmiş zamandaki bütün ulu Bodisatvaların Buda kutsallığına (ulaşmak için) çabalarken pişman olup nedamet getirip af ve bağışlanma dilediklerinde ...)*

k(a)ltı kayu kayu tnl(ı)glar kayu kayu tıtaglar üze k(e)ntü et'özke emgek keltükde ol kelmiş emgekig teginür erken bo mening emgek teginmekim barça öngre öngre ajunlartaki kılmiş ayig kılınçlarınning küçi küsünü erür :: neng kimke yme iringülük övkelegülük ermez tip AY. 208 / 8-15 (Hangi canlılar, hangi sebeplerle kendi vücutlarına eziyet ulaşınca, o gelmiş olan eziyeti çekerken, “bu benim eziyet çekişimin hepsi evvelki alemlerde yapmış (olduğum) kötü davranışlarımın gücü kuvveti (derecesinde)dir, hiç kimseye öfkelenmem”, deyip...)

*balık kapagda **olurur erken** kan udçısı beş yüz ud süre önti Kal.Pa.LXIV / 7, LXV /1-2 ((Prens) kentin kapısında otururken, hanın sığırtaacı beş yüz sığırı güderek (ona doğru) ilerledi.)*

*[törtüncü gün] tangda erte ört..... **turur erken** ol beg tirilip örü olurup aş içgü koltı AY.5/3-6 ([Dördüncü gün] şafak (vaktinden) sonra (gökteki kızılık)..... dururken o bey, dirilip, ayağa kalktı ve yemek istedi.)*

*bayagut oğlu otaçı udakabun (?) udakakalyanı atl(ı)g iki oğlanı birle balık uluş sayu kezigçe keze yoryu bir kurug öleğinde [ter]ing kudugdın **erter erken** körtüler AY. 599 / 10-15 (Zengin oğlu (olan) hekim, Udakabun (ve) udakakalyanı adlı iki oğlu ile her memleketi gezerek, yürüyerek kuru bir nehirde derin bir kuyudan geçerken gördüler.)*

*inçip igleyü ök sav söz kodup **tutar kapar erken** ölüp bardı AY.4/17-19 (Fakat, hasta haliyle çok şeyler söyleyip, tutarken (?) ölü verdi)*

*yettinç kün **tan tanglayur erken** edgü ögli tegin ulug küvrüg tokıtıp inçe tep yarlıgkadı Kal.Pa.XXXI / 6-8, XXXII / 1-2 (Yedinci gün şafak sökerken İyi Düşünceli Prens büyük davulu çaldırıp şöyle söyledi.)*

2.1.2.2.5. “-kAn” İle Kullanımı

Yukarıda, geniş zamanın olumlu şekliyle çekimlenmiş fiillerin *er-* yardımcı fiiline – *kAn* zarf-fiil ekini alarak zarf grubu oluşturduğu söylenmişti. Burada ise geniş zamanla çekilen fiillere –*kAn* zarf-fiil eki, yalnızca olumsuz çekimlerde ve doğrudan fiilin üzerine gelmektedir. Yani bir yanda;

(EF-Ar) + (YF-kAn)

(tangla-yur) + (er-ken)

yapısı var iken, diğer tarafta;

(EF-mAz) + (Ø-kAn)

(kiç-mez) + (Ø-ken)

yapısı vardır.

*kayu küsüşü erser anı köngülinte sakınu kün t(e)ngri **togmazkan** ol ok ev içinte olurup kara önglüg aşlarig aşansun AY. 362 / 4-7 (Ne dileği var ise, onu gönlünde düşünerek, güneş tanrısı doğmadan evvel o evin içinde oturup, kara renkli yiyecekleri yesin)*

*abışık kılıp takı **kiçmezken** ötrü ol atası ilig kan ol somadıvaçı atl(ı)g oğlunga inçe tip [t]idi AY. 547 / 30-33 ((Oğlunu) kutsayıp daha geçmeden önce o babası han, o Somadıvaçı adlı oğluna şöyle dedi.)*

anıning arasında bo sav takı **keçmezken** bir buryuk t(e)rkin tavrata kelip ilig begke yakın tegip AY. 623 / 1-3 (Onların arasında bu söz daha geçmeden önce bir kumandan aceleyle gelip beye yaklaşıp...)

takı nom tilgenin **evire y(a)rılıkamazkan** nırvanka kiregeli ugrayu y(a)rılıkamış AY.159/9-11 (Din tekerleğini buyurup çevirmezken Nirvana'ya girmek için özellikle buyurmuş)

sengrem takı **bütmezken** ite başladukta ok altı kat tengri yirinte sizinge olurgulug teng(ri)d(em) ordular belgülig boltı M.52/19-22 (Manastır henüz bitmemişti, inşaata başlandığı sırada altı katlı tanrılar yerinde sizin için oturacak ilahi saraylar ortaya çıktı.)

bo nom erdinig tavgaç [tilinçe] tüketip takı edgüti [kingürü] **yadıkamazkan** :: ötrü ol ugurta .. inçiu atl(ı)g balıkda çang bağlig kuotau atl(ı)g bir beg balık begi erti AY.4/3-8 (Bu din cevheri, Tabgaç diline çevrilip iyice (her tarafa) yayılmadan önceki bir zamanda İnçiu adlı bir kentte çan bağlı/çanlı Kuotau adlı bir bey, (o kentin) beyi idi.)

aş kılı tüketmişte kin on kün **ertmezken** ötrü ol beg belingteg ağır igledi AY.4/14-17 (Ziyafetten sonra, (daha) on gün geçmeden o bey korku gibi (?) ağır (bir) hastalığa yakalandı.)

inçip bizing yılki ajunıntakı ozgulug kutrulgulug üdümüz künümüz **takı tükemezken** [inçiu balıkdaki çang] bağlig kuotau [atl(ı)g beg bizni] ölürttdi AY.6 / 21-23 (Fakat bizim yılki aleminden kurtuluş sevincimiz daha bitmeden İnçiu kentindeki çan bağlı Kuotau adlı bey bizi öldürttü.)

tükemezken [künçing atl(ı)g begning] kişisi ongultı öglenti AY.19/5-6 ((Daha) bitirmeden Künçing adlı beyin eşi sağlığına kavuştu, aklı yerine geldi.)

2.1.2.2.6. “Erki” İle Kullanımı

Erki, ‘acaba’ anlamında şüphe bildiren bir edattır.

*bolar barça bo no merdini içinteki kılınç adartmakın öçürmek bölüküg nomlayu y(a)rlikamakning küçi küsünü **edgüsi edremining irüsi b(e)lgüsi teginür erki t(e)ngrim tip tidi:: AY. 184/9-14 (Bütün bunlar bu öğreti mücevheri içindeki davranış engellemesini yok etmek (adlı) bölümü açıklayıp yerine getirmenin gücü kuvveti, iyiliği (ve) erdeminin belirtisi, göstergesi midir acaba efendim?, dedi)***

*atı kötrülmüş ayagka tegimlig t(e)ngrim .. yme bo üyeliksiz üstünki yig köni tüz duymak atl(ı)g burkan kutın küsedeçi tözünler oğlu tözünler kızı tayşing yorigda yoridukda kamağ t(e)rs tetrü tnl(ı)glarbirle katılıp kavışıp öngre kılmiş tsuy irinçü ağır ayığ kılınçların neteg yangın ökünser bilinser kşantı kılzarlar ol ayığ kılınçları **arıyur alkinur erki AY.132/5-15 (Adı yüceltilmiş, saygıdeğer tanrım daha üstü bulunmayan (en) üstün, mükemmel, doğru düz sezmek adlı Buda kutsallığını dileyen soylular oğlu, soylular kızı Mahayana yaşayışına (uygun) davrandığında bütün yanlış, hatalı canlılar ile karışıp, kavuşup geçmişte işlemiş (olduğu) suç ve kötü davranışlarını ne şekilde itiraf etseler, pişman olsalar o kötü davranışları silinir, yok olur mu acaba?)***

*şarıputriya [kim kayu töz]ünler oğlu .. tözünler kızının buyan edgü kılınçı **üküş teginür erki mu AY.81/10-14 (şarıputri için herhangi (bir) asiller oğlu (veya) asiller kızının iyi amelleri çok olur mu acaba?)***

Yukarıda verilen örneklerin dışında -Ar ile çekimlenmiş fiilimsilerin, kendisinden sonra herhangi bir edat ya da ek almaksızın da zarf görevinde kullanılabildiği görülür:

*tapıg udug kılı sansız sakışsız erdiniler üze itiglig yürüng kuşatrı **töpüsinte tuta turur közünür AY. 314 / 24-25; 315 / 1-2 (saygı göstererek sayısız cevherler ile süslü beyaz gölgeliği başının üstünde tutup duruyor (gibi) gözükür.)***

*kök önglüg bir [başlıg] iki koollug ong ilinte [v(a)çı]r .. sol iliginte çang **tutar sakınıp AY.27/15-18 (Mavi renkli, bir başlı, iki kollu, sağ elinde şimşek, sol elinde çan tuttuğunu/tutar [=tutuyor] (diye) düşünüp...)***

Görüldüğü gibi –*Ar* eki, isim-fiil olarak kullanıldığında belirli edat ve zarf-fiillerle birleşik oluşturmaktadır.

“Geniş zaman eklerinin kullanıldığı bitmemiş fiillerin yapısı başlığı altında –*Ar* ekinin sıfat-fiil ve isim fiil olarak kullanılışı değerlendirildi. Böylece yapısal olarak geniş zaman eklerinin kullanımı konusu bitirilmiş, sıra, aynı eklerin işlevsel olarak kullanımına gelmiştir.

2.2. İŞLEVSEL OLARAK GENİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIMI

Bu bölümde, –*Ar* eki ile kurulan *zamanlar* ele alınacaktır. Bu zaman, temelde, **geniş** zamandır. Ama **gelecek**, **şimdiki** ve **geçmiş** zamanları ifade etmek için de kullanılmıştır.

2.2.1. Temel İşlevi İle Kullanılması

–*Ar* ile çekimlenen bitmiş fiillerin öncelikli işlevi ‘geniş zaman’ı ifade etmeleridir. En uygun kullanımı, genel geçerliği olan durumların; dünyanın, kişilerin veya nesnelerin ‘her zaman’ki özelliklerinin ifadesi içindir. Yani bu zaman, hareketin geçmişte olduğunu, şimdide devam ettiğini ve gelecekte de süreceğini bildirir.

Türkçemizde ‘her zaman için geçerli’liği ifade eden birtakım zarflar vardır. Bu zarfların, cümlenin zamanını tayin etme konusunda kolaylaştırıcı bir etkisi vardır. Taradığımız metinlerde testip edebildiğimiz, –*Ar* ekiyle ifade edilen zamanlara yön veren zarflar şunlardır: *ürüg uzatı, turkaru, uzatı, uzun turkaru, üzüksüz.*

*amarıları **uzun turkaru** kentü saçlarında kömülüp içtin singar kurt kavşayu yıdiyu sasiyu kelirler M.74/6-9 (Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler.)*

ürüg uzatı körügseyür [m(e)n] .. burkanlarning et'özin AY. 655 / 8-9 (Hep görmek istiyorum, burkanların vücudunu.)

*üküş törlüg emgeklerin .. inçip **uzatı aşayurlar** AY. 348 / 14-15 (Çok çeşitli acıları sürekli çekerler.)*

[ü]rüg uzatı turgurur m(e)n .. ağır [ay]ag köngülüğ AY. 655 / 10-11 (Sürekli beslerim, büyük saygı gönlünü)

ürüg uzatı öyür m(e)n .. burkanlarning [b(e)lgü]sin AY.655 / 6-8 (Sürekli düşünüyorum, burkanların işaretini.)

ayıg kılınç emgekligler .. üzüksüz .. egire sıkıp busuyur AY. 367 / 17-18 (Kötü amelli acı çekenler, sürekli çevrilerek sıkıp, dert çekerler.)

ürüg uzatı utar siz AY. 491 / 10 (Sürekli yenersiniz.)

uzatı kavşatu turur siz AY. 490 / 15 (Sürekli kuşatıp durursunuz.)

Kesinlik ifade eden bazı zarflar da, geniş zamanın ifadesini destekler Bunlardan tespit edebildiklerimiz: *idi, utgurak, neng, neng inçip, arıtı .*

birök adınsıg karşı kılıklarım erser .. olarnı idi yaşuru baturu kizlemez m(e)n AY.107/12-14

anı titrü sakınu bilge biligin utgurak ukar M.42/2-3 (Bunu tam olarak düşünür ve hikmeti ile tamamıyla anlar.)

tözün t(e)ngri kızıya kayu biş yapığlartın çın kirtü nom tözi b(e)lgürer erser :: ol antag osuglug biş yapığlar neng inçip avantlartın tultaglartın togmazlar b(e)lgürmezler AY. 374 / 11-15 (Ey soylu tanrı kızı! Hangi beş yapılardan gerçek, doğru öğreti esası belirir ise, ona benzeyen beş yapılar asla sebeplerden doğmazlar, ortaya çıkmazlar.)

neng y(a)rutgalı yaşutgalı itmezler AY. 244 / 6-7 (Asla aydınlık, parlaklık vermezler.)

ulsuz tüpsüz yig mengig .. [l(a)kş]anlarka tükellig .. itigi [ar]ıg körküngüzni.. tınl(ı)g uguşı kalıs [ız] .. körüp idi kanmazlar AY. 651 / 8-11 (Dibi olmayan, en iyi sevinci (ve) lakşanlara tamamen sahip, süsü kusursuz güzelliğinizi, kalmamacasına (bütün) canlı halkı görmeye kesinlikle doyamaz.?)

*inçip toga teglük kişi osuglug bu togmak ölmek ulug adadın ozgu kurtulgu bulung yingak
arıtı ukmazlar M.43/15-18 (Fakat kör bir insan gibi bu doğum ölüm (adlı) büyük tehlikeden
hiçbir köşe bucak bilemezler.)*

*ança munça (müni) yazukı bar erser arıtı örtmez M.59/18-19 (Bunca günahı olsa hiç
kapatmaz (gizlemez).)*

*arhant kutın bulup taymak tüşmekke arıtı korkmaz M.2/32-33ü (veliliğe ulaşıp ayrılmak ve
düşmekten hiç korkmaz.)*

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi genel bilgilerden bahsedilen cümlelerde de geniş zaman kullanılır. Taradığımız metinlerde Budizm ile ilgili genel kurallardan, Buda'nın özelliklerinden, dünyanın halinden ve genel gerçekliklerden bahsedilen cümlelerde bu zamana rastlarız:

taki yime tirig ölüg ol atanur M.8/52-53 (“diri iken ölüdür” denir)

ed tavar kentü artayur buzulur M.1/2-3 (Mal mülk kendiliğinden bozulur)

*ol tutyak nızvanı yime negüde (ö)tgürü belgürer M.41/31-32 (Bu varlığa bağlanma ihtirası
da hangi sebepten dolayı zuhur eder)*

kılınçlar ötgürü ajun bolur M.41/11-12 (Amelden dolayı varlık şekli vücuda gelir)

tiltagsız kentün belgürer M.41/15 (Sebepsiz kendiliğinden ortaya çıkar)

*ol dyan bilge b(ilig)ingizke yükünür biz M.39/16-17 (Sizin bu istiğrak hikmetinize secde
ederiz!)*

*ol süzük köngül küçinte sekiz tümen tört ming tü tüpintin yaruk yaltrık (öner) M.33/28-30
(Bu temiz gönül sayesinde 84 bin saçının dibinden bir parıltı çıkar.)*

alku uçar yultuz osuglug kentü kentü ordularında tengriler tengri katunları nirvan bulmak küsüşin yalanguklar yirin suklanıp tözün maytrı udusınta yirtünçüke kodı **inerler** M.34/7-13 (Hepsi uçan yıldızlar gibi herbiri kendi saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvâna'yı bulma arzusu ile insanlar alemini arzulayıp asil Maytrı maiyetinde dünyaya inerler)

tınlıglar ne ayıg kıl(ınç küçinte) bu muntag adruk adruk **emgek teginürler** M.71/5-52 (Yaratıklar hangi kötü emel (yüzünden) bunca çeşitli ızdıraplara dıçar olurlar.)

yirde saçmış urug evin angilki **ugutlayur** .. ançulayu yime ögnüing kangning krallıg içinte kirmiş köngül .. at öngüg togurur M.42/10-13 (yere saçılmış tohum taneleri (nasıl) önce mayalanırsa aynı şekilde de ananın ve babanın dehşet kiri içine girmiş gönül ad ve rengi doğurur)

ne tyan tutmuşta ok yir suv altı türlüg **tebreüyür kamşayur** M.52/5-8 (Tyan tutar tutmaz dünya altı defa titrer)

(nızvanı)ların tarkarıp şortapan kutın **bulurlar** M.48/2-4 (İhtiraslarını uzaklaştırıp Şrotâpanna asaletine ulaşırlar)

suvsasar biz kentü kanımıznu **içer biz** M.62/13-14 (Susayınca (da) kendi kanımızı içeriz)

anta etüz kodup tengri yi(rinte) yalanguluk etüzinte **togarlur** M.63/16-17 (Orada ölüp tanrılar ülkesinde ve insanlar aleminde doğarlur.)

tavranmak öçser bilig köngül **öçer** M.44a/25 (Davranmak sönse şuur söner)

örtmek öçser teginmek **öçer** M.44a/29-30 (Temas sönse hissetme söner)

az bilig öçser amrılısar tutyak **öçer amrılıur** M.44a/31-33 (Hırslılık sönse, sükunet bulsa varlığa bağlanma söner, sükunet bulur)

*bilig köngül öçser at öng **öçer** M.44a/26 (Şuur sönse ad ve renk söner)*

*at öng öçser altı kaçığ orunlar **öçer** M.44a/27 (Ad ve renk sönse altı duyu organı söner)*

*tavar buşı yalanguz az nızvanıg ok **kever küçsiretür** .. AY.163/9-11 (Mal sadakası yalnız hırs (ve) tutkuyu zayıflatır, güçsüzleştirir)*

*köz kaçığ uzatı .. öng orunug **körünçleyür** AY. 364 / 7-8 (Göz duyu organı sürekli, önündeki yeri körüntüler.)*

*kulgak kaçığ üzüksüz .. ünüg savıg **eşidür** AY. 364 / 9-10 (Kulak duyu organı daima, sesi, sözü işitir.)*

*burun kaçığ turkaru .. yid yıparıg **yıdışkayur** AY. 364 / 10-11 (Burun duyu organı sürekli, kokuları koklar.)*

*til kaçığ **tatganur** :: adruk adruk tatıglarıg AY. 364 / 11 (Dil duyu organı, tadar, farklı farklı tatları)*

*nomug törüg **iderür** :: altı törlüg kaçıglar AY. 364 / 14-15 (öğretiye, adeti takir eder, alı türlü duyu organı)*

*kışı **yügürür** kaçar teg AY. 364 / 21 (insan koşar, kaçar gibi.)*

*üküş igler **törçiyür** AY. 366 / 7-8 (Pek çok hastalık ortaya çıkar.)*

*öngin öngin **kulturur** AY. 366 / 9-10 (Başka başka yaptırır.)*

*et'öz ölüp kamılsar :: :: ulug kiçig agrıgsız .. artuk bölüp **tevşilür** AY. 366 / 14-16 (Vücut ölüp yere devrilse, büyük küçük acılar olmaksızın, çok parçaya ayrılıp karışır.)*

kurt kongguzlar **korayur** :: **kemişürler** sın ara AY. 366 / 16-18 (kurt (ve) böceklerd zarar verir, toplasırlar vücudun ortasına.)

alku üdlerte **artatur** Ay. 367 / 9 (Bütün zamanlarda bozultur. (=bozar?))

busuş kadgu emgek tolgak .. iy(i)n udu **törüyür** AY. 367 / 15-16 (Dert, keder, acı, ızdırıp, kendiliğinden çoğalır.)

yiil yagmur üdinçe **bolur** AY. 412 / 6 (Rüzgar (ve) yağmur vaktinde yağar.)

üdsüz kolusuz ada tudalar özin ok **tarıkar** AY. 412 / 7-8 (zamansız (gelen) tehlikeler kendiliğinden uzaklaşır.)

monta bo dar(a)nı timek (7) savda ne yörüg **üner** AY. 460 / 6-7 (Burada bu dharanı demek, sözde ne anlama gelir?)

ne üçün **utar yigedür** tip tiser AY. 464 / 24 (Niçin daha üstündür, dersen...)

kaltı kiçigkiye ot üçüni yilig esinig basutçı iş bulup **ökliyür bedüyür** ançulayu yime az kılınç tıltagınta alku nızvanılar ökliyür aşılurlar M. 41/35-39 (Tıpkı küçücük bir ateşin sebebi, nedeni, nasıl rüzgarı ve hava cereyanını kendisine yardımcı ve eş olarak alıp çoğalır ve büyürse, aynı şekilde de hırs ve arzu sebebiyle bütün ihtiraslar çoğalır ve artar.)

kaltı otlug ir kurug kavagu erning çakmışi ösmişi bu üç türlüg tıltagda ötgürü ot **belgülig bolur** .. ançulayu yime kaçığ yol atkangu törü bilig köngül bu üçte ötgürü börtmek bolur M.41/53-59 (Nasıl çakmak taşı, kuru kav ve adamın vurması, üflemesi; bu üç çeşit sebepten dolayı ateş çıkarsa aynı şekilde de duyu organları ve onların nesnelere olan dış dünya unsurları ile şuur (yani) bu üçü sebebiyle temas ortaya çıkar.)

börtmek tıltagınta mengi teginmek emgek teginmek igin açığı teginmek **belgülig bolur** M.41/59-61 (Temas sebebiyle sevinç duyguları, ızdırıp duyguları, hastalıktan (doğan) acı duygular zuhur eder.)

*isig tumlig ulusi tengsiz tort üdler kolusi **şaşmaz** AY. 412 / 3-4 (Sıcak (ve) soğuk memleketi, dengi olmayan dört zaman dilimi şaşmaz. ?)*

*kün ay garhlar yultuzlar yorigi **tegşilmez** AY. 412 / 5-6 (Güneş, ay, garh (ve) gezegenlerin yürüyüş (düzeni) değişmez.)*

*azsız timek üze az nızvanı{Y}g birtem tarkarmak **ermez** AY. 241 / 22-23 ; 242 / 1 (Hırssız demek, hırsı, ihtirası bütünüyle uzaklaştırmak (demek) değildir.)*

Bodhisatvaların özelliklerinin anlatıldığı cümleler:

*kim ol bo orunta bodıs(a)t(a)vlar bilge bilig oot yalını üze nızvanı kadgularıg örtep köyürüp tuyunmak bölüklüg nomlarıg bışrunmaklıg y(a)rukın artukrak **yalınayurlar yalrıyurlar** AY. 316 / 20-25 (... ki bu yerde bodhisattvalar bilge bilgi odu, ateşi ile ihtirashı kaygıları yakıp duyma kısmılı öğretileri öğrenmekle ilgili ışık sayesinde daha fazla alevlenir, parlarlar.)*

*ulug y(a)rlıkançuçı köngüllüg yalınıgız üze karankularıg **tarkarur [kiterür siz]** AY.111/4-7 (Büyük merhamet edici gönlünüzün ışığıyla karanlıkları giderirsiniz)*

*kop tınl(ı)glarning nızvanılıg çolmakların **tarkarur kiterür siz** AY.111/14-15 (Bütün canlıların ihtirastan kaynaklanan sapkınlıklarını giderirsiniz)*

*k(a)ltı kün t(e)ngri y(a)rukı yadılur teg tolp yirtinçüg **y(a)rutur siz** AY.111/21-22, 112/1 (Tıpkı güneş tanrısının ışığının yayılması gibi yeryüzünü aydınlatırsınız)*

*ulatu <alku> yalanguklar arakı .. emgeklig sıkışlarıg yme **kiterür m(e)n** AY.96/23, 97/1 (Ve bütün insanlar arasındaki eziyetleri, sıkıntıları da gideririm.)*

bo altun küvriüg ünining .. çoğlug yalınlig inçip küçinte .. alku nızvanı kadgularning :: adartmakı barça **öçer alkinur** AY.97/2-5 (Bu altın davul sesinin görkemi, nuru sayesinde bütün ihtiras kaygılarını ayırıp hepsini yok eder.)

tınl(ı)glarning .. ülgüsüz üküş [emge]kin .. alkuka barça **birtir [si]z** AY.651 / 6-8 (Canlıların sayısız pek çok acılarını tümüyle yok edersiniz.)

monçulayu yangın bodıs(a)t(a)vlar ulug y(a)rlıkançuçı köngüllüg ulug bilge biliglig bo iki törlüg kanatları üze sansarlıg kök kalık içinte tıdıgsız uçup tınl(ı)glarıg özgurguluk kulgarguluk ulug iş ködüglerig **işley{Y}ürler bütürürler** AY. 307 / 1-7 (Bu şekilde bodhisattvalar büyük merhamet edici gönül (ve) büyük bilge bilgili, bu iki kanatlarıyla dünyaya ait gök içinde sebepsiz uçup, canlıları kurtaracak ulu işleri yaparlar, bitirirler.)

ayagka tegimlig mayrı bodisvt nızvanılıg yeklerig barslarıg buu altızmış kamag biş ajun tınlıglarag seve amrayu küçlüg yarlıkançuçı bilig **öritir** M.33/23-28 (Hürmete layık Mayrı bodhisattva, ihtiras şeytanları kaplanları bu bütün beş varlık şekli içinde bulunan yaratıkları sevmek için büyük bir acıma duygusu besler.)

ürüg uzatı tınmaksız .. sansarlıg taluy içinte .. **özgurur siz** [em]gekdin .. kamag tınl(ı)glar oğlanın .. AY. 647 / 6-8 (Sürekli, (hiç) durmadan, sansarlı (acılarla dolu olan bu dünyamız) nehrin içindeki acılardan kurtarırsınız, bütün canlı oğullarını.)

ol irinçekemekleri küçinte ötrü yok çıgay emgekin emgenteçi tınl(ı)glarka tapınca küsüşinçe ed tavar buşı birürler :: biligsiz emgekin emgenteçi tınl(ı)glarka nom bilge bilig buşı birürler :: korkınç emgekin emgenteçi tınl(ı)glarka korkınçsız köngül buşı birürler AY. 216 / 15-21 (O acımaları sayesinde, fakirlik acısıyla eziyet çeken canlılara, arzusuna isteğine göre mal mülk verirler, cehalet acısıyla eziyet çekecek (olan) canlılara öğreti hikmetini sadaka (olarak) verirler, korkaklık acısıyla eziyet çekecek (olanlara) korkusuz (cesur) yüreği sadaka olarak verirler.)

inçip bodıs(a)t(a)vlar bo montag yanglıg ilinçsiz tutunçsuz küsüşsüz köngülleri üze alku ed tavarların alkuka bir teg esirkeñsizın titerler ıdalayurlar buşı birürler AY. 217 / 5-9 (Bodhisattvalar, bunun gibi bağlanma, tutulma (duygusunu) (ve) arzuyu barındırmayan gönülleri ile bütün malı mülkü aynı esirgemededen bağışlar, sadaka olarak verirler.)

bo iki törlüg yollarka barguluk edgü kılınçlarig k(e)ntü özleri yme kılurlar yine adın adınaguka yme kılururlar AY. 221 22 / 25 (Bu iki çeşit yola vardıran iyi davranışları bizzat kendileri yaparlar, yine başkalarına da yaptırırılar.)

*inçip bodıs(a)t(a)vlar bo montag yangın tnl(i)glarka asıg tusu kılğalı **ulug y(a)rlıkançuçı köngül turgururlar** AY. 306 / 11-14 (Bodhisattvalar böyle canlılara faydalı olmak için büyük merhamet edici gönül beslerler.)*

*kışı köngülin saça tagun sav **sözlemezler** M.32/2-3 (İnsanın gönlünü bulandırarak yaltaklanma sözü söylemezler)*

*ır ırlasalar adnagu taplamagulug takşut sav **takşurmazlar** M.32/3-5 (Şarkı söylemeler başkalarının hoşuna gitmeyecek bir şarkı söylemezler.)*

*sekizinç adanını edgüsinge küni köngül **turgurmazlar** M.32/5-7 (Sekizincisi: Başkalarının iyiliği için kıskançlık duyguları beslemezler.)*

inçip bodıs(a)t(a)vlar bo montag erürin bilip k(e)ntüleri inçlig mengilig bolguluk tıtaglarta 'eng mıntun birk(e)ye tnl(i)g inçsiregülük emgengülük erser :: ol inçig mengig küsemezler AY. 227 / 5-9 (Bodhisattvalar böyle olduğunu bilip kendilerini huzurlu sevinçli yapan sebeplerden en azından bir tanesi tedirgin (ve) rahatsız edici ise, huzuru, sevinci istemezler.)

2.2.2. Görünüşleri

“Yapılan işin, hareketin veya oluşun zaman adı verilen sonsuz çizginin üzerinde gerçekleştiği noktalar dizisine “**filin zamanı**” denilmektedir.”⁹⁴ Türkçedeki asıl zamanlar;

1. Geçmiş Zaman,
2. Şimdiki Zaman,
3. Gelecek Zaman,
4. Geniş Zaman’dır.

Yukarıdaki zamanlar, bazen birbirlerinin yerine kullanılabilir. İşte buna, yani “herhangi bir zaman ekinin, kendi aslî görevi dışında bir başka zamanı ifade etmesine”⁹⁵ zaman kayması denir. Bu zaman kaymalarının sebepleri çeşitlidir. Mesela Kevser Acarlar, zaman kaymalarının sebebi için “düşünce ve duyguların sonsuzluğunu kapsayacak, içten geleni bütün ayrıntılarıyla dışa yansıtabilecek yeter sayıda kelime bulmak olanaksızlığıdır”⁹⁶ der. Yine aynı makalesinde “fiil kiplerinin cümleler içerisinde ilişki kurdukları kelimelerin etkisi altında çeşitli yönlere kayabildiğini” ve bu zaman kaymaların “dili geliştirip zenginleştiren etkenlerden” biri olduğuna da değinir.

A. Dilaçar da dildeki anlam genişlemesi ile ilgili olarak şunları söyler: “Önceleri şekillerin belirli ve sınırlı bir anlam çerçevesi vardı, fakat zamanla bu anlam çekirdeğinin çevresinde ikincil anlam çemberleri türedi ve çok kez yan dallanmalar ile ayrışmalar da meydana geldi. Böylelikle de WILHELM VON HUMBOLDT’un şu özdeyişi yerini buldu: “Dil, herşeyden önce psikolojiye dayandığı için, bu durum, dilde şeklin sınırlı, görevin ise sınırsız olduğunu gösterir; dil, olmuş bitmiş bir yapıt değil, işlemekte, oluşmakta olan bir erktir, şekil sınırlı, görev ise sınırsızdır.” Bundan da dilbilimsel çözümlemede, görevin önemi ortaya çıkar.”⁹⁷

Tahir Nejat Gencan da “ek, biçim ne olursa olsun, kullanımın sözcüğe kazandırdığı anlamı da gözden kaçırmamak zorundayız”⁹⁸ diyerek konunun önemini belirtir.

Geniş zaman eki ‘her zaman’ı ifade eden zamandır. Yani hareketin hem geçmiş, hem şimdiki, hem de gelecek zamanda yapıldığını bildirir. Üç ana zamanı aynı anda kapsayan – *Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-r*, *-yUr*, *-mAz* ekleri, bazen bu zamanlardan yalnızca birini kastetmek için kullanılmıştır. Başka bir deyişle eklerin bu özelliği, çekimli fillerin zaman kaymasına

94 Ertuğrul Yaman, Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları, TDK Yay., Ankara 1999, s.21.

95 Ertuğrul Yaman, “Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları ve Fonksiyon Değişmeleri”, Dil Dergisi, S:18, (Nisan), Ankara 1994, s.43-51.

96 Kevser Acarlar, “Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri” Türk Dili, C:XX, S:211-216, Yıl: 1969, s.250-254.

97 A. Dilaçar, “Görevsel Dilbilgisi”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK Yay., Ankara 1978, s.45-47.

98 Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara 2001, s.407.

uğrayarak bazen geçmiş, bazen gelecek, bazen de sadece şimdiki zaman manalarıyla karşımıza çıkmalarına sebep olmuştur. Bu, fiilin görünüşü ile ilgilidir. Yani geniş zaman eki (-Ar) ile çekimlenmiş bir fiil, görünüşte şimdiki zaman, gelecek zaman ya da geçmiş zaman olabilir.

‘Her zaman’ı ifade eden -Ar eki, cümle içerisinde zaman bakımından ihtiyaca göre, bazı sözlerle sınırlandırılır. İşte bu sınırlandırma, hareketin zamanına yansır ve böylece bünyesinde barındırdığı zamanlardan yalnızca birini ifade eder hale gelir.

Aşağıda bu görünüşler, en çok kullanılanından en az kullanılanına doğru sırayla incelenmiştir.

2.2.2.1. Şimdiki Zaman Görünüşünde Kullanımı

Kevser Acarlar, geniş zamanla şimdiki zaman arasındaki ilginin, Türkiye Türkçesinden ziyade eski dönemlerde daha sıkı olduğunu şöyle ifade eder: “Genişzaman (muzari)ın şimdikizaman yerini tuttuğu –Osmanlıcada olduğu kadar değilse de- bugünün Türkçesinde de görülür. Hatta, çok gerilere gidilecek olursa genişzamanla şimdikizaman arasındaki sınırı bulmak kolay olmaz.”⁹⁹ Yine de bu iki zaman, cümle içerisindeki bazı zarflar ve yapılar yardımıyla kısmen de olsa ayırt edilebilir. Örneğin zamanı konuşulan an ile sınırlandıran ‘*amtu*’ zarfının kullanıldığı ifadeler şimdiki zamanı gösterir:

men amtu ölür men Kal.Pa.XL / 2 (Ben şimdi ölüyorum.)

amtu m(e)n sizlerke ötünür m(e)n yalbarur m(e)n AY.10 / 14-16 (Şimdi, ben sizlere yalvarıyorum.)

olar amtu kızartmış isiçler irlikler öze kötürüp sızgurmış kızıl bakır örtlüg kamuçın susup içerler M.72/8-12 (Onlar şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp, eritilmiş kızıl bakırı, alevli kepeçelerle daldırıp içerler.)

olarını yime amtu örtlüg temirliç tilgenler kolların kotlukların biçar uşar M.72/13-15 (Bunları da şimdi alevli demir tekerlekler, kollarını ve koltuklarını biçer ve doğrar)

⁹⁹ Kevser Acarlar, “Türkçede Geniş Zaman (Muzari), Türk Dili, C:XVIII, S:199-204, Yıl:1968, s.509-513.

olar **amti** örtlög yalınlig burnaç enginlerinte kötürüp sızgurmış kızıl bakır **ıçerler** M.72/17-19 (Bunlar şimdi alevli ibrikleri omuzlarına götürüp eritilmiş kızıl bakır ıçerler.)

anın **amti** kamağ bursang kuvragdın iki toyın ötünü **teginür men** M.25/14-16 (Bu yüzden şimdi bütün cemaatten iki rahip istiyorum)

bo sakınmış sakınçingızlarka **amti** sizlerni **ötleyür m(e)n tutuzur m(e)n** AY.91/14-18 (Bu düşündüklerinize göre şimdi sizlere nasihat ediyorum, emrediyorum.)

m(e)n amti alkunı kşantı **ötünü teginür m(e)n** AY.103/3-4 (Ben şimdi hepsini affediyorum.)

amti on küçlüglerning üskinte **k(e)ntü köngülüm üze alkunı ökünür m(e)n** AY.100/21-23 (Şimdi on (türlü) zorlukların üstünde kendi isteğimle pişman oluyorum (terc.?))

bo montag ayıg kılınçlarığ **amti** **m(e)n** alkunı kşantı **ötünü teginür m(e)n** AY.103/12-14 (Bu türlü kötü ameller için ben şimdi af diliyorum.)

alku **tınl(ı)g** oğlanların .. **kop** kamağ emgeklig alp adalarıntın :: **kut kolunur m(e)n** AY.103/22 , 104/1-2 (Bütün insanoğlunu, bütün acılı ve zor tehlikelerden (onlar için) baht diliyorum) (Bu cümle, kendinden önce gelen cümlelerdeki “amti” zarfından dolayı burada.)

amti ol yazuklarımıznı **kşanti kolu ötünür biz** M.65/11-12 (Şimdi bu günahlarımız için af diliyor, yalvarıyoruz.)

amti tengrim tsuyumuznı irinçümüz(ni **açar biz yadar biz**) M.71/43-44 (Şimdi tanrım, günahlarımızı (açarız, yayarız))

Süreklilik ifade eden ‘-A/-U turur’ yapısı da cümlenin zamanının şimdi ile ilgisi olduğunu sezdirir:

*tapıg udug kılı sansız sakışsız erdiniler üze itiglig yürüing kuşatrı **töpüsinte tuta turur** közünür
AY. 314 / 24-25; 315 / 1-2 (saygı göstererek sayısız cevherler ile süslü beyaz
gölgeği başının üstünde tutup duruyor (gibi) gözükür.)*

*sening isig öz alımçılaring otuz artuk baglig tutuglug tınlıglar öngin öngin erklig kannıng
karşısında közin salınmış karanlığın sini **küte tururlar** AY.9 / 16-21 (Senin sıcak ruh
alıcıların (=azrailin), otuzdan fazla (sana) bağlı insan çeşit çeşit güçleri (olan) babanın
karşısında şaşgı gözlerle, sallanan (zayıf bir) güçle seni bekliyorlar.)*

*öngreki burkanlar şarırlıg süngükleri yme yirtünçüde kingürü yadılıp yügerü **közünü
tururlar** AY.34k/16-18 (Önceki burkanların kutsal kemikleri de yeryüzünde geniş bir
alana yayıl(mış olup), halâ görünürler.)*

*tört körkle kırkın yürüing kümüş yıp engirer bu kapag **közedü tururlar***

Kal.Pa.XLII / 1-4 (Dört güzel kız gümüş ip eğiriyor, bu kapının bekçiliğini yapıyorlar(dı.))

‘Bakın, görün’ anlamındaki sözlerle cümlenin *şimdi*’de kurulduğu anlaşılıyor:

*oglum muntuda inaru ög(=ng?)tün yınak altun tag bar **közünür mü körüng** Kal.Pa.XXXVII
/ 4-7 (Oğlum buradan doğuya doğru giderken bir altın dağ vardır. Görülüyor mu? Bakın.)*

***körüngler** beglerimiz munta togup **örtenür yalar biz** M.73/8-9 (Bakın beylerimiz! Burada
doğup alev alev yantıyoruz.)*

Olayların anlatılışında geçmiş zaman ifadesi kullanılsa da, geçmiş zamanda şahıslar konuşurken zaman, ‘*şimdi*’dir. Bu yüzden şahısların olayları aktarıırken kullandığı –Ar ekli zaman, genel ifadeler dışında, çoğunlukla *şimdi*ki zamandır.

*siz kişide adruk begrek er **közünür siz** Kal.Pa.LXVI / 4-6 (Siz diğer fanilerden farklı, çok
soylu bir kimseye benziyorsunuz.)*

*bir kiye amrak oglumın sizinge **tutuzur men** Kal.Pa.XXV / 4-6 (Sevgili biricik oğlumu size emanet ediyorum.)*

*kansız kanı siz botlunuz amtı bizni irinç yarlıg kılıp kaçça **barır siz** Kal.Pa.LXXVII / 6-7, LXXVIII / 1-2 (Siz öksüzün anası, yetimin babası oldunuz. Şimdi bizi böyle mutsuz ve zavallı durumda bırakıp nereye gidiyorsunuz.)*

*buşı idi[si] ulatı alku kamag tınl(ı)g[larka] bu sudurug nomlayu **okıyur m(e)n** tip AY.26/7-9 (Sadaka sahibi ve bütün canlılara bu suduru anlatıyorum deyip...)*

2.2.2.2. Gelecek Zaman Görünüşünde Kullanımı

Fiilin gösterdiği hareketin oluş anını, ‘şimdiden sonra’ya atan ifadelerin bağlı olduğu ana cümlenin yüklemi –Ar eki ile çekimlenmişse, o cümlenin oluşu gelecek zamana aittir.

Aşağıdaki örneklerde –*medin* zarf-fiili ile *-ka tegi* edatının, geniş zaman ile çekimlenmiş cümle içerisinde kullanılması o cümlelere gelecek zaman ifadesi katmıştır:

*mungta kutgardaçı kutlug tınlıgag **körmedin** alku adada (kutgar)guçı adınçig tengri tengrisi burkan körmedin **ölür men** M.16/6-10 (Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yarattığı görmeden, bütün tehlikelerden kurtaran harikulade Tanrılar Tanrısı Burkan’ı görmeden öleceğim.)*

*ol bodıs(a)t(a)vlarıg bir kalp azu <yüz kalp azu ming kalp azu> yüz ming **kalpka tegi** köni ongaru küsüşde **şaşmaz tegşilmez** AY. 463 / 23; 464 / 1-2 (O bodhisattvalar, bir kalpa veya yüz kalpa veya bin kalpa veya yüz bin kalpa zamanına kadar doğru (ve) sağlam istekten şaşmaz)*

Şu örneklerde ise ‘*bükünite inaru*’ zarfı ve ‘*kin keligme burkanlar*’ tamlaması, cümlenin bildirdiği yargının gelecekte olacağına işaret eder:

*bükünite inaru ölü ölginçe çşşapat tamga arıg **küzedür men** M.18/7-9 (Bugünden itibaren ölüncüye kadar Şıla-Mudrâ’yı (ahlak mühürü) muhafaza edeceğim.)*

kin keligme burkanlar yime inçe ök **nomlayurlar** M.50/34-36 (İleride gelecek olan burkanlar da aynen böyle vaaz adeceklerdir.)

Şart ifadeleri, ana cümlelerin yüklemi –Ar ile çekimlenmişse, cümlelerin anlamını gelecek zamana taşır:

kaçan birök bo nom erdinig eşidgeli tinglagalı sakınsar ötrü 'eng aşnu ol ilig kan k(e)ntü özi **sever taplayur** AY. 415 / 19-22 (Eğer bu öğreti cevherini işitip dinlemeyi düşünse, en önce o memleketin hanının kendisi sever, takdir eder. (gelecek zaman anlamı olduğu için buraya koyuldu))

birök bodis(a)t(a)vlar yalanguz dyanıg ok bışrunup inçip bilge biligig bışrunmasar ötrü köngülleri **çöker batar** erinçeng ermegü bolur AY. 290 / 9-12 (Eğer bodhisattvalar yalnızca ahlak kaidelerini iyice öğrenir ama bilge bilgiyi öğrenmese bu yüzden gönülleri çöker, batar, tembel olur.)

birök bo nom erdinig süziük köngülin eşidser tinglasar kop tsuy irinçü ağır ayıg kılınç adası **öçer alkınur** AY. 337 / 19-22 (Eğer bu öğreti cevherini temiz gönülle işitse, dinlese, bütün kötü, ağır günahlarının tehlikesinden uzaklaşır.)

anın kim kayu tnl(ı)glar bo d(a)r(a)nı nomug tutsarlar sözleserler :: ötrü kadir yavlak keyikler adasıntın yek içgekler adasıntın yağı yavlak adasıntın yala yangku adasıntın ada tuda adasıntın bo biş törlüg adalartın korkınçlartın **ozar kutrulur** AY. 327 / 7-14 (Bu yüzden hangi canlılar bu dharanı öğretisini tutsa (ve) söylese, bu sayede, öfkeli, vahşi hayvanların tehlikesinden, şeytanların tehlikesinden, düşman tehlikesinden, iftira tehlikesinden (ve) felaket tehlikesinden, bu beş türlü tehlikeden, korkudan, kurtulur.)

[ağızımda] ming öngi.. tilim bolsar ağızımda .. bir burkanıg **öger m(e)n** AY. 350 / 23; 351 / 1 (Ağızımda bin türlü, dilim olsa ağızımda, bir burkanı överim.)

ne küsüşü erser **kanar büter** AY. 362 / 11-12 (Ne isteği varsa (ona) doyar, sahip olur.)

*birök kayu kişi yüz ming kalp üdlertin berü kılmış erser ertingü ağır ayıg kılınçlarıg .. yene bir üdünk€ye açingalı yadingalı usar :: ol ayıg kılınçları barça **öçülür alkınur** AY.104/17-22*

*bo sudur nom erdinig umug ınag tutup .. monçulayu ökünser bilinser kşantı kışlar .. monung t(e)rk tavrak **alkalı uyur** AY.104/23, 105/1-3*

*neçede birök bo savlarıg adınsıg kılıp övke köngül turgursar .. ötrü ançada ok bo bütmiş işin **ıçgınur** AY. 443 / 12-15 (Ne zaman ki, bu sözleri hayretle karşılayıp, öfkelenirse, bu yüzden, işte bu bitmiş (yerine gelmiş) (olan) işi dağılır, yok olur.)*

Yukarıdaki örneklerin dışında –*tAçI bolur*, –*tAçI erür*, –*tAçI teginür* gibi niyet fiilleri de, gelecek zamandaki planları belirtir (bkz. 2.1.1.2.2.2.1.2. numaralı bölüm).

*birök ukgulukın tutsar çatıklı tözün tıtsılarnıng öngre ajuntakı savların y(a)rlıkamış bölükli bolar ikegü yintem [öngre] ertmiş üdki savlarıg **okıtdaçı erür** AY. 275 / 21-24 ; 276 / 1-2 (Eğer anlayanı tutarsa, yapışık (ve) soylu öğrencilerin önceki alemdeki sözlerini söylediği(?) (ayrı olans) bölümü, bunların ikisini birden geçmiş zamandaki sözlerini okutacaktır.)*

*yalanguz adıra y(a)rlıkamış bölük kin keligme üdki savlarıg monga tegürü **okıtdaçı erür** AY. 276 / 2-5 (Yalnız ayırarak söylediği kısmı, gelecek zamandaki sözleri buna değirerek (bununla ilişkilendirerek) anlattıracaktır.)*

2.2.2.3. Geçmiş Zaman Görünüşünde Kullanımı

Zeynep Korkmaz bu görünüşün, “üslüba akıcılık kazandırmak için daha çok geçmişte gerçekleşmiş olan ve konuşan tarafından görülen veya bilinen olayların anlatımında”¹⁰⁰ kullanıldığını söyler.

*ajun ajunta burkanlarıg **tuşar** AY. 337 / 23-24 (Varlık şeklindeki burkanlara rastladı.)*

---

¹⁰⁰ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003, s.641.

edgü edgü ögli yolçı yirçi bilgeler birle **sokuşur** AY. 337 / 24; 338 / 1 (İyi fikirli yolcu (ve) kılavuzlarla karşılaştı.)

astrayastırış atl(ı)g oruntakı .. kamağ t(e)ngriler kuvragı .. kamagunung bir yanglıg .. **kagrulur busanur** AY. 560 / 20-23 (Astrayastırış adlı yerdeki bütün tanrılar topluluğunun, hepsinin aynı şekilde, kavruldu, kederlendi..)

ba[rça] t(e)ngrilerning erkligi .. iyin yme <öbkeleyür> **kakıyur** AY. 563 / 13-15 (Bütün tanrıların güçlüsü (?) olduğundan dolayı da öfkelendi, kızdı.)

ötrü toyınlar tamuluglarıg körüp tükel bilge maytrı burkanka inçe tip ayıtı **ötünürler** M.74/41-43 (Sonra rahipler cehennemlikleri görüp mükemmel hikmetli Maytrı burkan'a şöyle deyip hürmetle sordular.)

vijir tumşuklug karga kuzgun karakuş teglügenler kelip buza butarlayu etimizni yinimizni üzüp iskep tançu tançu **yyürler** M.78/20-24 (Elmas gagalı karga, kuzgun, karakuş ve akbabalar gelip tahrip ederek etimizi derimizi parçalayıp parça parça yediler.)

nanta atlıg tengridem .. –ligteki teg kuş kuzgunlarning işidü kanıncsız seviglig ünleri **iştilür** M.55/18-21 (Nanta adlı ilahi (bahçeler)deki gibi kuş ve kuzgunların işitmeye doyulmayan sevimli sesleri işitildi)

kiçmedin ara ikile tükel bil(ge) (ma)ytrı burkan birle **kavışurlar** M.63/18-19 (Derhal, tekrar mükemmel hikmetli Maytrı burkan ile buluşdular.)

(an)ta ötrü kitumati kent (uluş)takı şanki çkrvrt ilig kanning yaşovati atlıg kuñcuy(lar) (e)rdnisi inçe **işidür** M.51/18-21 (Bunun üzerine Ketumatî şehrindeki dünya hükümdarı Şankha'nın Vaşovatî adlı kraliçeler cevheri şöyle işitti.)

ötrü tükel bilge maytrı burkan öngre kisreki ödlerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyinka inçe tip **yarlıkayur** M.48/4-7 (Bunun üzerine mükemmel hikmetli Maytrı Burkan,

evvelki ve sonraki zamanları, hikmeti ile tamamiyle mülahaza ettikten sonra rahip Şankha'ya haşmetle şöyle dedi.)

ötrü ayagka tegimlig bodisvt sansarning berü (e)vrilmekin ukup naru tevrilmekin emgeksiz uçuz **ukar** M.44a/9-12 (Bunun üzerine hürmete layık bodhisattva, Samsâra'nın beriye döndürülüşünü anlayıp, öteye doğru çevrilişini kolay ve basit bir şekilde kavradı)

ötrü toyınlar tamuluglarıg körüp tükel bilge maytrı burkanka inçe tip ayıtı **ötünürler** M.74/41-43 (Sonra rahipler cehennemlikleri görüp mükemmel hikmetli Maytrı burkan'a şöyle deyip hürmetle sorarlar.)

antag ongalı bügüş urup utguradı **ukar** M.41/42-43 (Bunun gibi vazih olarak hikmetini ortaya koyup tamamiyle anlar.)

ötrü bodisvt inçe **sakinur** M.41/3-4 (bunun üzerine bodhisattva şöyle düşünür)

ayasın kavşu(up) (inçe) (tip) **ötünür** M.26/11-12 (ellerini kavuşturup hürmetle (şöyle der))

İşlevsel olarak geniş zaman eklerinin kullanımı konusunda, cümledeki zaman ele alınmıştır. Bu bölümde, geniş zaman eklerinin öncelikle temel işlevi, daha sonra şimdiki, gelecek ve geçmiş zaman görünüşleri anlatıldı. Aslında bu zamanları birbirinden ayırmak, her ne kadar zaman zarfları gibi bazı yönverenler yardımcı olsa da, oldukça zordur.

3. SONUÇ

Eski Uygur Türkçesindeki *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr*, *-mAz* eklerinin iki temel kullanımı vardır. Bunlardan birincisi fiilin zamanın gösterilmesindeki kullanımı, ikincisi ise zaman gösteren isim ve sıfatların oluşturulmasındaki kullanımınıdır.

Hangi amaç için kullanılırsa kullanılsın, *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin fiillere bitişmelerinde, birtakım kurallar vardır. Bu kurallar, kendini açık olarak göstermemektedir. Ancak ortaya çıkan istisnalar bir kenara bırakıldığı takdirde, konu ile ilgili genel çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilmektedir. Buna göre *-r*, *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin fiillere bitişmelerindeki esaslar şöyle sıralanabilir:

- 1) Bütün ekler, büyük ünlü uyumu kurallarına göre fiillere bitişir.
- 2) Son hecesi açık olan fiiller, *-yUr* ekini alır.(Birkaç örnekte *-r* gelmiştir.)
- 3) Son hecesi kapalı olan fiiller, tek ve çok heceli oluşlarına ya da basit ve türemiş oluşlarına göre farklı ekler alır:
  - a) Tek heceli/basit fiiller, *-Ar* ekini alır. (Ancak, birkaç örnekte *-Ar* eki çok heceli fiillere gelmiştir.)
  - b) Çok heceli/türemiş fiiller, *-Ur* ekini alır. (Birkaç örnekte *-Ur* eki tek heceli fiillere gelmiştir. Ancak bu fiiller de türemiş olabilir.)
- 4) Bazı tek ve çok heceli fiillerin geniş zaman çekimi *-Ir* eki ile yapılmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde, geniş zaman şahıs zamirleriyle birlikte çekimlenmektedir. Yalnız üçüncü çokluk şahıs çekiminde, şahıs zamiri yerine 3. çokluk şahıs eki (*-lAr*) tercih edilmektedir. Bunlara ek olarak bir de, daha çok anlamı kuvvetlendirmek için, ikinci çokluk şahıs ekinin üzerine *-lAr* çokluk eki gelmektedir. Üçüncü teklik şahıs ifadesi çoğu kez, *ol* zamiri kullanılmaksızın sağlanmaktadır.

Geniş zaman ekleri, *isim+fiil* veya *fiil+fiil* yapısındaki birleşik fiillerin çekimlerinde de kullanılmaktadır. Bu birleşik çekimlerde *er-*, *bol-*, *kıl-*, *u-*, *bir-* *tur-* yardımcı fiillerinin yanı sıra, farklı olarak *tegin-* yardımcı fiilinin de kullanıldığını görürüz.

Eski Uygur Türkçesi döneminde, geniş zaman ekleri olarak adlandırılan *-r* ,*-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* ekleri, aynı zamanda **şimdiki zamanın** da aslî ekleridir. Geniş zaman ve şimdiki zaman arasındaki fark, metnin bütünlüğünden ya da cümle içerisindeki zarflardan anlaşılabilir. Bunlar genellikle, *şimdi*, *sürekli*, *daima*... vb. zaman zarflarıdır. Yine de, bazen ikisini birbirinden ayırmak mümkün olamamaktadır.

Eski Türkçe döneminde geniş zaman ekleri, daha çok şimdiki zaman ile yakın iken, günümüzdeki Türk lehçelerinde bu yakınlık, gelecek zamana doğru meyletmış durumdadır. *-r* ,*-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-yUr* eklerinin, geniş, şimdiki ve gelecek zamana ek olarak, geçmiş zaman ifadesinde de kullanıldığı görülür. Bu kullanıma, geçmişteki bir olayın konuşan tarafından görülen veya bilinen olayların anlatılmasında başvurulur.

Görüldüğü gibi, fiillerden isimler ve sıfatlar yapabilen geniş zaman ekleri 'her zaman'ı ifade eden zamandır. Yani hareketin hem geçmiş, hem şimdiki, hem de gelecek zamanda yapıldığını bildirir. Üç ana zamanı birden kapsayabilen *-Ar*, *-Ir*, *-Ur*, *-r*, *-yUr*, *-mAz* ekleri, yerine göre bu zamanlardan yalnızca birini kasetmek için kullanılmıştır. Bu eklerin diğer bir özelliği de, onların fiillere bitişmelerindeki usullerdir.

4. KAYNAKLAR

- Acarlar, Kevser, "Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri" Türk Dili, C:XX, S:211-216, Ankara 1969, s.250-254.
- , "Türkçede Geniş Zaman (Muzari), Türk Dili, C:XVIII, S:199-204, Ankara Yıl:1968, s.509-513.
- Adalı, Oya, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, TDK Yay., Ankara 1979.
- Alptekin, Erkin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978.
- Arat, Reşid Rahmeti, Atabet'ü-l-Hakayık, TDK Yay., Ankara 1992.
- , Eski Türk Şiiri, TTK Yay., Ankara 1991.
- (Yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Makaleler C:1, TKAE Yay., Ankara 1987.
- Banguoğlu, Tahsin, Türk Grameri Birinci Bölüm Sesbilgisi, TDK Yay., Ankara 1959.
- , Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara 2000.
- , "Eski Türkçe Üzerine", TDAY-B 1964, Ankara 1965, s.77-84,
- , Uygurlar ve Uygurlar Üzerine, TDAY-B 1958, Ankara 1958, s.87-113.
- Barutçu Özönder, Sema, Üç İtigsizler, TDK Yay., Ankara 1998.
- , "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi" Türk Gramerinin Sorunları, C:2, TDK Yay., Ankara 1999, s.56-64.
- Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, TDK Yay., Ankara 2004.
- Buran, Ahmet - Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçay Yay., Ankara 2001.
- Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, Enderun Yay., İstanbul 1984.
- Coşkun, Volkan, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 2000.
- Clauson, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, At the Clarendon Pres, Oxford 1972.
- Clauson, Sir Gerard, Three Notes on Early Turkish, TDAY-B 1966, s.1-18, Ankara 1989.

- Çağatay, Saadet, “Sekiz Yükme”, Türk Lehçeleri Örnekleri VII Yüzyıldan XVIII Yüzyıla Kadar Yazı Dili, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1950, s.21-27.
- , “Altun Yaruk”, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1978, s.15-29.
- , “Maitrisimit (I-II Tanıtma)”, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara Üniversitesi, DTCF Yay., Ankara 1978, s.93-96.
- , “Uygurcada Hendiadyoinler”, DTCF Yıllık Çalışmaları Dergisi 1, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları, Ankara 1940-41, s.97-144.
- , Altun Yaruk’tan İki Parça, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1945.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, Genel Türk Tarihi, C:2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- Demir, Nurettin -Emine Yılmaz, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara 2003.
- Demircan, Ömer, Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri, Papatya Yay., İstanbul, 2005.
- Deny, Jean, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), İstanbul, Maarif Vekaleti, 1941.
- Dilaçar, Agop, “Görevsel Dilbilgisi”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK Yay., Ankara 1978, s.45-47.
- Divanü Lûgati-it-Türk Tercümesi, Çeviren: Besim Atalay, C:2, TDK Yay., Ankara 1998.
- Dizdaroğlu, Hikmet, Türkçede Fiiller, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- , Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Ankara 1996.
- Ediskun, Haydar, Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- Eker, Süer, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yay., Ankara 2003.
- Emre, Ahmet Cevat, Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri Birinci Kitap: Fonetik (İlk Deneme), İstanbul 1949.

Ercilasun, Ahmet Bican, “Uygur Edebiyatı”, Büyük Türk Klasikleri, C:1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985.

—————, “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, TKA Faruk Kadri Timurtaş Hatırasına Armağan, Yıl: XVII-XXI/1-2 (1979-1983), Ankara 1983, s.115-120.

—————, Kutadgu Bilig Grameri - Fiil, Ankara 1984.

—————, Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara 2004.

Erdal, Marcel, A Grammar of Old Turkic, Brill, Leiden – Boston 2004.

Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay, İstanbul 1993.

Erimer, Kayahan, “Türk Alfabeleri”, Türk Ansiklopedisi, C:32, MEB Yay., Ankara 1983.

—————, Eski Türkçe Göktürk ve Uygur Yazı Dili, TDK Yay., Ankara 1969.

Erkman Akerson, Fatma, Şeyda Özil, Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler, Simurg Yay., İstanbul 1998.

Finch, R., “Altun Yaruq (Berlin Mss.)”, Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları, Volume 17, Harvard University, 1993, s.189-197.

Gabain, A.Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev:Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 2000.

Gencan, Tahir Nejat, “Geniş Zaman Kipi”, Türk Dili, C:XXIX, S:265-273, Yıl:1973-74, s.325-330.

—————, Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara 2001.

Godward, Alan, A Dictionary of Turkish Etymology, Derby August 1999.

Gömeç, Saadettin, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, AKM Yay., Ankara 1997.

Gülsevin, Gürer, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara 1997.

Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İstanbul 1992, s.266.

—————, Harezmi Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniversitesi Yay., Ankara 1997.

—————, Türk Dilinde Yapı Bakımından Filler, KB Yay, Ankara 1992.

Hamilton, James Russell (Türkçeye çevirenler: Ece Korkut – İsmet Birkan), Budacı İyi ve Kötü Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara, Simurg Yay., Ankara 1998.

—————, (Türkçe çeviri: Vedat Köken), Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü,, TDK Yay., Ankara 1998.

İzgi, Özkan, Çin Elçisi Wang Ye-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, TTK Yay., Ankara 1989.

Kamberi, Dolkun, “Ortaçağ Uygur Maitrisimit El Yazmasının Tarih ve Düzenlenmesine Yeni Bir Yaklaşım”, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, C:1, TDK Yay., Ankara 2004, s.1449-1502.

Kara, Mehmet, Türkmençe, Akçağ Yay., Ankara 2001.

Karahan, Leyla, “Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki –lAr'ın Yeri”, Türk Dili, S:563, Kasım, Ankara 1998, s.385-386.

—————, “Fiil Terimi Üzerine”, Türk Gramerinin Sorunları II, TDK Yay, Ankara 1999, s.47-55.

—————, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yay., Ankara 1998.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Türk Dili, Beşir Kitabevi, Ankara 1994.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C:1-2, KB. Yay., Ankara 1991.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut,, “Uygur Türkçesinin Tarihi Gelişmesi”, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yay., İstanbul 2004.

Kaya, Ceval, Uygurca Altun Yaruk, TDK Yay., Ankara 1994.

Kocaman, Ahmet, “Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler”, TDAY-B 1980-81, Ankara 1983.

Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara 2003.

—————, “Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları”, <http://us.geocities.com/turklukbilgisi/turkcedebirlesikfiillerveanlamkaymalari.htm>.

- Mansuroğlu, Mecdud, Türkiye Türkçesinde Ses Uyumu, TDAY-B 1959, TDK Yay., Ankara 1988, s.81-93.
- Menges, Karl H., The Turkic Languages And Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968.
- Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, TDK Yay., Ankara 1994.
- , Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası, TDK Yay., İstanbul 1940.
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, TDAV Yay., İstanbul 2001.
- Öztürk, Rıvan, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, TDK Yay., Ankara 1997.
- Rasonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, TKAE Yay., Ankara 1996.
- Şahin, Hatice, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yay., Ankara 2003.
- Taşagıl, Ahmet, “Uygurlar”, Genel Türk Tarihi, C:1-2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- Tekin, Şinasi, “Uygur Edebiyatının Meseleleri”, TKA II/1-2, Ankara 1965, s.26-67.
- , “Uygurca Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme” TDAY-B 1965, s.35-63, Ankara 1989.
- , “Altun Yaruk’un Çincesinin Almancaya Tercümesi Dolayısıyla”, TDAY 1959, s.293-309.
- , “Buyan Evirmek”, Reşid Rahmeti Arat için, TKAE Yay, Ankara 1966, s.390-417.
- , “Uygur Bilgini Sıngku Seli Tutung’un Bilinmeyen Bir Çevirisi Üzerine”, TDAY-B 1965, Ankara 1989, s.29-33.
- , Uygurca Metinler:1 Kuanşi İm Puzar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapunđarika-sûtra), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1960.
- , Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâşila tarikatine âit bir eserin Uygurcası) Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976.

—————, “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı, C:2, TKAE Yay., Ankara 1992, s.69-119.

—————, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762 - 1962)”, TDAY-B 1962, Ankara 1988, s. 1-11.

Tekin, Talat, “İslâm Öncesi Türk Şiiri”, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S:409, Ankara Ocak 1986, s.3-42.

—————, “Taryat (Terhin) Kitabesi”, TTK Belleten XLVI/184, Ankara (Ekim 1982) s.795-838.

—————, İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı, Öncü Kitap, Ankara 2004.

—————, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul 2003.

—————, Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Simurg Yay., Ankara 1997.

Tezcan, Semih, “Uygurca”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.141-148.

—————, “Uygur Edebiyatı”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s. 126-131.

—————, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK Yay., Ankara 1978, s.271-323.

Timurtaş, F. Kadri, Eski Türkiye Türkçesi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1994.

Toklu, Osman, Dilbilime Giriş, Akçağ Yay., Ankara 2003.

Türk, Vahit, “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, TDAY-B 1996, TDK Yay., Ankara 1999, s.291-340.

Yaman, Ertuğrul, “Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları ve Fonksiyon Değişmeleri”, Dil Dergisi, S:18, (Nisan), Ankara 1994, s.43-51.

—————, Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları, TDK Yay., Ankara 1999.

<http://www.proel.org/alfabetos.html>